

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

На правах рукопису

ІВАННІКОВА МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА

УДК 091+930.27+025.171.

КИРИЛИЧНА СВІТСЬКА КНИГА XVII СТ. В ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО:
ІСТОРИКО-КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС

Спеціальність 07. 00. 08. - книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Дубровіна Любов Андріївна

Київ–2003

З М І С Т

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5-12
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження. Завдання кодикологічного аналізу рукописної книги як складової книжної культури XVII ст.....	13-35
1.1 Зародження та розвиток кодикології як спеціальної історичної дисципліни. Предмет та методи кодикології.....	13
1.2. Кодикологічні дослідження східнослов'янської рукописної книги.....	16
1.3. Джерельна база дослідження.....	30
Висновки.....	34
Розділ 2. Рукописна книга XVII ст.: види, жанри, основні принципи кодикологічного аналізу та атрибуції.....	37–96
2.1. Східнослов'янська рукописна книга XVII ст.: склад та питання створення наукового каталогу.....	37
2.2. Рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикології. Поняття змісту кодексу та його походження.....	51
2.3. Рукописна книга XVII ст. в фондах ІР НБУВ: жанри і види пам'яток.....	67
2.4. Зовнішні кодикологічні ознаки для визначення походження, призначення та побутування РК. Кодикологічний зміст поняття автора і назви кодексу в рукописних книгах XVII ст.....	81
Висновки.....	93

Розділ 3. Історія рукописної книги та кодикологічний аналіз.....	98–161
3.1. Філігранознавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. як метод вивчення походження кодексу.....	98
3.2. Записи, що стосуються історії кодексу та його побутування.....	130
3.3. Державний реєстр культурного надбання України: реєстраційно-обліковий опис рукописної книги XVII ст.....	147
Висновки.....	156
ОСНОВНІ ВИСНОВКИ.....	164

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВБУ – Всенародна бібліотека України

ВУАН – Всеукраїнська Академія наук

ДІМ – Державний історичний музей (м. Москва)

ДРКН – Державний реєстр культурного надбання України

ІР – Інститут рукопису

КДА – Київська духовна академія

НБУВ – Національна бібліотека України імені

В. І. Вернадського

РК – рукописна книга

УНІК – Український науковий інститут книгознавства

ЦАМ – Церковно-археологічний музей (при КДА)

В С Т У П

Актуальність теми обумовлюється тим, що історико-кодикологічні та джерелознавчі дослідження рукописних книг (далі РК) XVII ст. як окремого явища рукописно-книжної культури не знайшли широкого розповсюдження в історії вітчизняної слов'янської книги, а в історії української книжної культури вони практично відсутні. Рукописній книзі належить особливе місце в системі історичних документів через те, що вона є синкретичним джерелом, яке відбиває та акумулює значний пласт духовного розвитку суспільства. Зокрема, слід відзначити винятковий вплив писемної культури України XVII ст. на соціально-етнічні процеси і становлення національної самосвідомості українського народу. Кодикологічний аналіз спрямований на визначення історії, походження, змісту та побутування рукописної книги в певному історичному середовищі. Важливим є встановлення кодикологічних прийомів і методів, які дають змогу розкрити специфіку РК певного періоду. Створення науково обґрунтованого кодикологічного опису РК XVII ст., коли починається розвиток рукописно-книжної культури світського характеру і з'являються численні пам'ятки історичних творів – козацьких літописів, хронографів, космографій, збірників історичних сказань,

посібників, літературних творів тощо – є актуальним для вивчення духовної спадщини України. Ці пам'ятки існують у численних списках, що характеризує книжну культуру досліджуваного періоду, у якому одночасно співіснували рукописні та друковані книги. Характерною особливістю цієї культури є анонімність твору та списку, невизначеність дати і місця походження, відсутність уніфікації назви і заголовку, зокрема, це стосується рукописної світської традиції. Правильність атрибуції книги дає змогу включити її в контекст культури XVII ст., визначивши дату та локалізавши місце створення. Водночас існуючі нині датування та описання РК XVII ст., створені наприкінці XIX – на початку XX ст., мають узагальнюючий характер, наприклад, вказується, як правило, лише століття. Ці описи відповідають рівню розвитку палеографії, текстології, філігранології та інших історичних та філологічних наук початку XX ст. і, відповідно, значно застаріли. Розвиток спеціальних історичних дисциплін нині значно активізувався: виникли нові дослідження з історії РК, опубліковані спеціальні філігранологічні довідники, методичні матеріали тощо.

Проведення кодикологічних досліджень книжно-рукописної культури минулого є вимогою сьогодення, коли створюються методологічні і методичні засади “Державного реєстру культурного надбання України” (далі ДРКН), куди рукописні пам'ятки увійшли невід'ємною частиною, однак досі відсутність узгоджених методик

щодо опису та порядку включення рукописних пам'яток до ДРКН перешкоджає його реальному започаткуванню.

Стан наукової розробки проблеми. Окремим аспектам дослідження слов'янської книги XVI–XVIII ст., в тому числі й української, були присвячені численні текстологічні, палеографічні, лінгвістичні, літературознавчі дослідження, зокрема, узагальнюючі праці О. М. Апанович (світська РК XVIII ст.), Ю. А. Яворського та Я. П. Запаса (мистецтво книги), Я. Д. Ісаєвича (історія книги), М. В. Кукушкіної (історія та описання зібрань), С. П. Луппова (книга в Росії в XVII–XVIII ст.), М. М. Розова (історія і культурне значення книги XI–XV ст. в Росії), Б. С. Сапунова (книжна культура Давньої Русі), а також статті О. О. Амосова, Т. В. Діанової, Л. П. Жуковської, А. А. Турилова, М. І. Ніколаєва та інших, в яких кодикологічні методи використовувалися, як допоміжні. Специфіку жанру пам'яток для XVII ст. вивчали також філологи О. І. Білецький, М. К. Гудзій, О. О. Назаревський, В. І. Резанов, М. В. Геппенер, С. О. Щеглова, В. П. Адріанова-Перетц, М. І. Петров, В. А. Десницький, В. І. Крекотень, Л. Є. Махновець, В. Л. Микитась, Г. І. Сивоконь та ін. Однак спеціальних кодикологічних досліджень української РК XVII ст. й досі немає. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ) в 90-х роках ХХ ст. розвиваються кодикологічні дослідження,

спрямовані на створення універсальних принципів описування РК XV–XVIII ст. Так, спочатку було розроблено модель кодикографічного опису, що узагальнила вітчизняний та світовий досвід описування РК, опрацьовано схему, яка мала завданням охопити всі можливі аспекти зовнішнього опису РК (Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова). Деталізація особливостей кодексів розглядалася, як науковий метод аналізу об'єкту дослідження, при цьому було здійснено спробу формалізувати рубрики та елементи опису, ввести уніфіковану термінологію. Теоретичні питання української кодикології були розглянуті у спеціальній монографії Л. А. Дубровіної “Кодикологія і кодикографія української рукописної книги”. У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. продовжуються дослідження кириличної РК з точки зору допоміжних історичних дисциплін, історії літератури, мистецтва та музики (Я. Д. Ісаєвич, Я. П. Запаско, Л. А. Дубровіна, Ю. П. Ясиновський, О. М. Гальченко, О. А. Іванова, Л. А. Гнатенко, М. Б. Боянівська, В. Я. Фрис, С. П. Прудніков), вивчаються графіко-археографічні та палеографічні особливості української РК XIV–XV ст., РК XV ст. (Л. А. Гнатенко), рукописної книги XVI ст. (Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова), історія та технологія оправи слов'янської РК та стародруків (О. М. Гальченко), музична рукописна книга кінця XVII–XVIII ст. (Ю. П. Ясиновський, Л. П. Корній, Е. С. Клименко). Разом з тим, масив власне РК XVII ст.

й досі науково не опрацьований кодикологічно, не уточнені дати та основні методи створення РК цього періоду, жанри, скрипторії, розвиток письма, оправи, історичне побутування тощо.

Зв'язок з науковими темами і програмами. Тема пов'язана із загальною темою НБУВ (1999–2001) “Рукописна спадщина діячів науки і культури України: джерелознавчі дослідження та археографічний опис” (Державний реєстраційний номер 0100V006608), що виконувалася, як відомча тема НАН України. Здобувачка також брала участь у виконанні програми “Книжкові та рукописні пам'ятки: історико-культурні дослідження бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань” – планова тема НБУВ (шифр теми 4.1.02–06.)

Метою роботи є визначення основних методичних принципів та специфічних особливостей кодикологічного опису світських кириличних РК XVII ст. в Україні, напрямів дослідження української книги цього періоду.

Завдання дисертації полягає у тому, щоб: – вивчити історіографію питання та ступінь розкриття теми у попередніх наукових працях у галузі рукописної кириличної світської книги XVII ст.; – виявити масив рукописних книг XVII ст., встановити походження колекцій та зібрань РК з метою дослідження їхньої історії; з високим ступенем вірогідності датувати світські рукописні книги XVII ст., що зберігаються в ІР НБУВ, відтворити історію їх побутування; – проаналізувати

репертуар світської кириличної книги XVII ст.; – визначити основні параметри ідентифікації та атрибуції рукописних книг за допомогою методів кодикології та кодикографії, специфічних для РК XVII ст.; – розробити методику охоронного опису РК XVII ст. для наукового обліку в архівах та бібліотеках, пристосованого для вирішення завдань ДРКН;– встановити характерні особливості кодикологічного дослідження історії української книжної писемності цього періоду.

Об'єктом дослідження є рукописні книги XVII ст. світського змісту із фондів ІР НБУВ. Предмет дослідження. Кодикографія світської рукописної книги XVII ст., вивчення походження, змісту, форми та історії РК. Хронологічні межі дисертації: XVII ст. – період формування та розвитку світських тенденцій в рукописно-книжній культурі. Джерельною базою дослідження є фонди ІР НБУВ, також залучені для порівняльного аналізу рукописні фонди Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Дисертанткою повністю переглянуто колекційні фонди ІР НБУВ, що мають відношення до XVII ст., виявлено понад тисячу рукописних книг XVII ст., атрибутовано як світські понад 100 рукописних кодексів.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що: – виявлено і атрибутовано світські рукописні книги XVII ст. в ІР НБУВ, проведений науковий опис цих книжок, уточнено дати створення, назви, зміст та репертуар книги означеного періоду; – проаналізовані

особливості походження, змісту та історії кодексів; – визначені джерелознавчі та кодикологічні особливості РК XVII ст., запропоновані нові методи джерелознавчого та кодикологічного вивчення української рукописної книги досліджуваного періоду (зокрема, табличні методи філігранознавчого аналізу структури кодексу, класифікації записів та маргіналій); – узагальнені основні характеристики та особливості рукописно-книжної культури цього періоду, до дослідження рукописно-книжної культури України включено значну кількість нових рукописних книг як історичних джерел;

– запропоновані система і структура опису РК, що спираються на системне вивчення походження, змісту, форми та історії РК XVII ст. і орієнтовані на науково-облікове та охоронне використання в ДРКН. Практичне значення дослідження обумовлюється залученням до наукового обігу системи нових знань, що сприяє подальшому розвитку історико-кодикологічних досліджень, вивченню історії культури цього періоду, а також розвиває спеціальні методи історико-книгознавчого аналізу книжно-рукописної культури. Основні положення та висновки заповнюють певні лакуни в історії книги в Україні, вони використані у теоретичних бібліотекознавчих і книгознавчих дослідженнях, у діяльності по встановленню історії бібліотечних колекцій та зібрань, для курсу лекцій з історії книги в Україні “Книгознавство” та спецкурсу “Історико-культурні фонди”

в Київському національному університеті культури і мистецтв.

Особистий внесок здобувача. Викладені положення та висновки належать дисертанту одноосібно.

Апробація роботи. Наукове дослідження здійснювалося протягом 1999–2002 рр. Основні положення дослідження апробовані на двох міжнародних наукових конференціях: “Бібліотечно-інформаційний сервіс” (Київ, жовтень 2001 р.) та “Професійний імідж бібліотекаря інформаційного суспільства” (Київ, жовтень 2002 р.); на методологічних та науково-практичних семінарах НБУВ; оприлюднювалися на постійно діючому семінарі Інституту рукопису та Інституту української книги “Рукописна та книжкова спадщина України: проблеми археографічного аналізу”, а також у 5-ти публікаціях, які були надруковані у фахових періодичних виданнях: “Архіви України”, “Рукописна та книжкова спадщина України”, “Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського” та “Студії з архівної справи та документознавства” (в тому числі одна стаття в співавторстві з О. А. Івановою: дисертанткою виконано 80% роботи).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

**Завдання кодикологічного аналізу рукописної книги
як складової книжної культури XVII ст.**

1.1 Зародження та розвиток кодикології як спеціальної історичної дисципліни. Предмет та методи кодикології

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в європейській науці з'явилася спеціальна галузь наукового знання – *палеографія*. Палеографія виникла, як спеціальна дисципліна, що досліджує пам'ятки писемності з метою встановлення часу й місця їх написання. Своєю появою палеографія зобов'язана Жану Мабильону та Бернару де Монфокону. На час свого виникнення нова наука займалася вивченням грецьких та латинських манускриптів. Латинська та грецька палеографії розвивалися по-різному: в першій вивчалось власне письмо, у другій – рукописна книга [126: 9].

З кінця XIX ст. від палеографії відокремлюються самостійні галузі: *епіграфіка* – вивчення написів на твердому матеріалі; *папірологія* – дослідження текстів на папірусах, які були знайдені у великій кількості в Єгипті. Усе самостійнішою стає *дипломатика*. Функції власне палеографії поступово обмежуються студіюванням пам'ятників книжкового письма на папері й пергамені. Накопичений значний за обсягом та змістом матеріал потребував узагальнення й систематизації. Від 1946 р. у Брюсселі починає видаватися спеціальний періодичний орган – “*Scriptorium*”, у публікаціях якого рукописна книга все частіше розглядається не лише як зразок певного виду письма, але як цілісний синкретичний пам'ятник тієї чи іншої культурної епохи. Про значення дослідження історії письма та рукописної книги для загальної історії культури

говорили і раніше, але лише наприкінці 40-х років ХХ ст. ця думка остаточно сформувалася, як аксіома.

Термін *кодикологія* (від латинського *codex* – книга) запропонував французький учений Альфонс Ден у 1949 р. [251]. Треба зазначити, що подібний термін уже використовувався німецькими палеографами – *Handschriftenkund* (дослівно – “рукописознавство”). Згаданий термін використовував Л. Траубе [257], проте він не відокремлював цей аспект вивчення від власне палеографії, через що німецький термін не став інтернаціональним.

Альфонс Ден у своїй праці “*Les Manuscripts*” не лише запропонував новий термін, – він, що найголовніше, обґрунтував взаємовідносини нової дисципліни з палеографією. *Палеографія*, за А. Деном, – це наука про стародавнє письмо, незалежно від того, на чому воно написано. *Кодикологія* ж вивчає рукопис в цілому, а не лише і не стільки письмо. Ден визначив у своїй книзі завдання обох дисциплін. Так, *завданням кодикології* є вивчення історії рукописів та рукописних зібрань, складання й бібліографування каталогів, дослідження процесу торгівлі рукописами, їх використання і т. д. *Палеографія ж досліджує* письмо та матеріал письма: письмо книжне, написи, документи на папірусі, пергамені та папері.

У 1958 р. французький дослідник Жильбер Уї запропонував виокремити із кодикології ще одну

самостійну дисципліну – *архівістику середньовічних рукописів*. Середньовічна рукописна книга, на думку Ж. Уї, є явищем складним, отже, її слід вивчати з різних точок зору та різними методами. Завданням архівістики середньовічних рукописів Уї вважає вивчення не ізольованого рукопису, а комплексу рукописів, об'єднаних загальним походженням та історією, тобто “відновлення складу колись існуючих фондів рукописів” [175: 69].

Таким чином, Ж Уї налічує три наукових дисципліни, які вивчають рукописну книгу: *кодикологію, бібліографію та архівістику*.

Історію оформлення кодикології як науки коротко розглянула в 1972 р. І. М. Лебедева [175].

1.2. Кодикологічні дослідження східнослов'янської рукописної книги

Кодикологічне дослідження східнослов'янської рукописної книги розпочалося процесом виявлення та вивчення рукописних книг, яким займалися прогресивні російські вчені-філологи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – О. Х. Востоков, О. В. Горський, К. І. Невоструєв, В. М. Перетц, О. М. Пипін, Ф. І. Буслаєв,

В. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, В. М. Щепкін, О. М. Веселовський, В. К. Никольський та ін.

Українській рукописній книзі були присвячені дослідження П. Г. Житецького, І. М. Каманіна, Є. Ф. Карського, О. О. Лебедева, С. І. Маслова, М. І. Петрова, П. М. Попова, М. М. Сперанського, Ф. І. Титова, І. Я. Франка, С. О. Щеглової та ін. [145].

У вітчизняній історичній науці рукописна книга XVII ст. як окреме явище в історико-кодикографічному контексті досі не розглядалася. *Основний метод кодикології* – кодикографічний опис рукописної книги, що дійшла до наших днів, реалізований переважно на більш ранніх кодексах XIV–XVI ст. XVII ст. в західній кодикології традиційно вважається вже етапом пізнього Відродження, коли діють закони друкованої книги. Однак для України, де у цей час активно існувала рукописна культура, слід розширити хронологічні рамки кодикографічних методик. Вони передбачають детальний аналіз зовнішнього вигляду та внутрішнього змісту книги з урахуванням її походження, а також подальшої історії побутування. Складність періоду XVII ст. полягає в тому, що він є перехідним для України, коли змішувалися як традиції старого письма, так і новітні віяння Відродження, тісному переплетені у зовнішній формі та змісті.

Перші спроби обліку та охоронного опису рукописних книг припадають на середину XIX ст. [96; 102; 115; 210]. Наукові описи великих українських рукописних збірок, які

зберігалися в різних древлесховищах України, зробили Г. К. Богуславський, Г. Крижановський, О. А. Назаревський, М. М. Сперанський [92; 171; 172; 199].

Увага до збирання рукописної спадщини характеризувала другу половину XIX ст. в Росії та на Україні. Починається опис рукописних зібрань, що відклялися в навчальних закладах України. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. друком виходять систематичні каталоги значних збірок рукописів, що зберігаються у м. Києві, М. І. Петрова, О. О. Лебедева, С. І. Маслова, Ю. А. Яворського [205; 206; 175; 186; 187; 248].

Найрепрезентативніший для того часу огляд пам'яток, який враховував усі відомі тоді рукописи українського і білоруського походження, опублікував П. В. Владимиров у праці “Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий” [98].

Велике значення й донині мають описи рукописів, виявлених у книгосховищах Росії та України учасниками семінару російської філології під керівництвом В. М. Перетца [204], який одним з перших запровадив науковий опис рукописної книги і спирався в літературних студіях на палеографію пам'яток, вивчення їх походження, поширення, художнє оформлення [126: 58]. Однак опис В. М. Перетца охопив незначну кількість відомих на сьогодні рукописів і мав, передусім, філологічне спрямування.

Від кінця XIX ст. почало провадитися вивчення окремих пам'яток української писемності в палеографічному, мистецтвознавчому, літературознавчому, кодикологічному аспектах. Актуальними до цього часу є праці О. Ф. Карського, П. Г. Житецького, І. М. Каманіна, Є. В. Петухова, Ю. А. Яворського [157; 133; 155; 208; 247]. Непересічне значення мають студії І. Я. Франка щодо українських рукописів XVI–XVII ст., зокрема тих, що є апокрифами та творами художньої літератури [234].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. побачили світ окремі публікації покрайніх записів (маргіналій), зокрема І. Франка, А. Петрушевича. На початку XIX ст. М. К. Никольський уклав і видав першу частину повної (виходячи з усіх відомих на той час рукописів) персоналії східнослов'янської рукописної книги XI–XVII ст., до якої вмістив бібліографію опублікованих описів, основні дослідження рукописних пам'яток, виявлені особисто ним матеріали [196].

У 20-х роках XX ст. питання перекладу українських пам'яток і поширення їх у списках досліджував І. І. Огієнко. Співробітники Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) та члени Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) опублікували наукові описи українських рукописних книг бібліотеки Академії наук у Києві, окремі мистецтвознавчі дослідження з оформлення та опрацювання кодексів [244].

У 40–60-х роках минулого століття вивчення української рукописної книги здебільшого обмежувалося описами раніше не запроваджених до наукового обігу збірок та окремих пам'яток. Зокрема, лаконічні описи колекцій Харківського університету опублікував у 1953 р. М. П. Жинкін. Я. М. Щапов скаталогізував збірки українських рукописів І. Лукашевича і М. Маркевича [225]. Ряд описів українських книжних пам'яток із зібрань Ужгородського університету та Закарпатського краєзнавчого музею опублікував В. Л. Микитась [190]. Два останніх каталоги цінні, зокрема, тим, що частину описаних дослідником книг нині втрачено. Проте праці В. Л. Микитася мають у більшості характер стислих інвентарів.

У 70-80-х роках ХХ ст. провадилися вузькоспеціальні розробки переважно літературознавчого і мовознавчого, зрідка – текстологічного і кодикологічного характеру [90; 236]. В окрему галузь історії книги виділилося дослідження музичних пам'яток [197; 110; 109].

У збірниках наукових праць з історії книги, таких як: “Рукописное наследие”, “Рукописная и печатная книга”, “Федоровские чтения”, “Древнерусская литература. Источниковедение” тощо систематично публікувалися статті, в яких рукописні пам'ятки (зокрема й українські) досліджувалися за палеографічними, текстологічними, кодикографічними ознаками [87]. Так, у статтях Я. Д. Ісаєвича та І. З. Мицька [143; 191] порушувалися

питання про середньовічні бібліотеки, власників і читачів. Наслідком літературознавчих досліджень давніх книг стало залучення до наукового обігу нових списків, серед яких фігурували й українські. Важливою джерелознавчою базою для кодикологів стали праці Ю. А. Мицика з історії українського літописання [193].

Наприкінці 80–90-х років минулого століття зусилля істориків української книги були спрямовані здебільшого на публікацію описів раніше невідомих чи неописаних окремих пам'яток і збірок, а також на підготовку за сучасними методичними нормами описів залучених раніше до наукового обігу колекцій [94; 129: 7-31].

Одним із вайжливіших аспектів вивчення рукописної книги є їх дослідження з точки зору літературної цінності та значення. В пам'ятках писемності XVII ст. синтезувалася література, історія, фольклор, мистецтво. Такі багатожанровість та полісемічність мали своїм результатом те, що літописи та хроніки означеного періоду, будучи першоджерелами та пам'ятками історії, водночас були визначними пам'ятками літератури та мови і, відповідно, суб'єктом дослідження не лише істориків, а й філологів.

Серед елементів кодексу – чи не найскладнішою є оправа, адже це синкретичне явище книжної культури одночасно і складова частина кодексу, пов'язана з його формою та змістом, і самостійна пам'ятка матеріальної та духовної культури суспільства.

У 60–70-х роках ХХ ст. істориками книги було поставлене питання про необхідність вивчення оправи як самостійного явища з історії книги. Початок української бібліопегістики пов'язаний з періодом кінця 10-х – початку 20-х років ХХ ст., коли в Україні активізується інтерес до власної культури та її джерел, відроджуються національні традиції. Створення ВУАН і, зокрема, УНІКу, який сконцентрував у собі наукові дослідження з історії книги, сприяло вивченню давніх рукописних пам'яток.

Перші праці, присвячені власне українській оправі та книжній культурі України періоду феодалізму, з'являються в першій чверті ХХ ст. [134; 169; 243]. Незважаючи на невеликий обсяг, вони містять дуже цінну інформацію про українські оправи.

Так, статті Д. М. Щербаківського були присвячені вивченню українських окладних оправ XVI–XIX ст. [243; 244]. Його дослідження ілюстровані фотографіями національних окладних оправ, що зберігалися на той час у київських музеях і наочно демонстрували високий рівень ювелірного мистецтва на українських землях.

У 1918–1919 рр. у часописі “Книгарь” були опубліковані повідомлення К. В. Широцького про характерні особливості фарбування шкір, тканин та паперу, що використовувалися на Україні для покриття кришок оправ у XVI–XVII ст. Автор простежує появу різнокольорового паперу в Україні, визначає деякі різновиди кольорових шкір, що були характерні для оправ

різних регіонів та майстерень XVII-XVIII ст. [240]. У статті “Наше стародавнє інтролігаторство” автор спробував дати короткий історичний огляд розвитку інтролігаторства на Україні. Він першим звернув увагу на запозичення у інтролігаторському мистецтві та характер оздоблення (різні види тиснення та металеві прикраси), що характерні для українських оправ XVI-XVII ст., використання пергамену в приватних майстернях [241].

Особливо цікавою для сучасного дослідника побутових оправ лишається праця П. Курінного, що з'явилася в першому томі наукового видання “Труди УНІК” у 1926 р. і була присвячена історії інтролігаторської (палітурної) майстерні Києво-Печерської лаври у XVII-XVIII ст. та характеристиці її оправ [181]. У тому ж році вийшло перше систематичне дослідження П. М. Жолтовського з орнаментики українського кодексу [174].

У 50-х роках з'явилася серія досліджень Я. П. Запаска [137; 138; 139], в яких також розглядалося питання орнаментики української рукописної книги, а в 1960 р. вийшла його ж фундаментальна монографія [140], яка й донині залишається єдиним узагальнюючим дослідженням з історії української рукописної книги. З'явилися мистецтвознавчі дослідження Г. Н. Логвина [181; 182].

У 1966 р. в науковому збірнику “Історичні джерела та їх використання” була опублікована стаття В. К. Сіверської “Мистецтво оправи книг на Україні в XV-

XVII ст.” [223] з коротким оглядом оправ актових книг м. Львова, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Львові. За спостереженням автора, зовнішній вигляд та оздоблення оправ актових книг багато в чому залежали від розміру книги та важливості зібраних в ній документів.

Свої думки стосовно основних відмінностей між російськими та українськими оправами XVI-XVIII ст. виклав у статті “Из истории украинского переплета” С.А. Клепіков [160].

Грунтовними є студії з інтролігаторської справи сучасної діслідниці О. М. Гальченко, яка підходить до вивчення оправи з точки зору кодикологічного та кодикографічного аналізу [103; 106]. Незабаром виходить друком її монографія, присвячена історії оправи в Україні.

Окремі питання, пов’язані з рукописними збірками українського походження, піднімав у своїх наукових працях М. І. Петров, який протягом майже півсторіччя займався проблемами українського книгознавства, опублікував описи рукописних зібрань Київської духовної академії (КДА) з її Церковно-археологічним музеєм та київських монастирів. Праця М. І. Петрова “Очерки из истории украинской литературы XVII-XVIII ст.”, надрукована в 1912 р. в Києві, й наразі є актуальною та змістовною з точки зору залучення до широкого наукового та громадського загалу рукописної та книжкової спадщини України.

Важлива роль у виявленні та вивченні рукописних книг, зокрема й українських, належить В. М. Перетцу. Основний напрям наукової спрямованості цього вченого – літературні рукописні збірки. В. М. Перетц сам досліджував та популяризував серед інших фахівців вивчення стародавньої літератури, викривляючи для цього рукописні джерела [201: 15]. Наслідки вивчення пам'яток писемності видатним філологом знайшли своє відображення у праці “Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв.” [202].

Дослідник давньої української літератури академік С. І. Маслов склав та видрукував декілька оглядів рукописних збірок, в тому числі й з колекцій Історичного товариства Нестора-літописця та Київського університету.

Розробкою проблеми розвитку давньої літератури займався П. М. Попов. Ним було залучено до наукового обігу ряд пам'яток української писемності XVII–XVIII ст. [212].

Українські кодекси досліджували також О. І. Білецький, М. К. Гудзій, О. О. Назаревський, В. І. Резанов, М. В. Геппенер, С. О. Щеглова, В. П. Адріанова-Перетц, В. А. Десницький, В. І. Креконтень, Л. Є. Махновець, В. Л. Микитась, Г. І. Сивокінь.

У 1978 р. було опубліковано навчальний посібник Ю. А. Мицика [193], присвячений дослідженню українських літописів XVII ст., в якому автор простежив

історичні погляди літописців, показав зародження та розвиток в цих працях новітніх рис, характерних для вітчизняної історіографії кінця XVI – початку XVIII ст. – цього складного для вітчизняної культури перехідного періоду від літописання до власне історичної науки.

Окремо слід згадати праці О.М. Апанович, присвячені дослідженням маргіналій та їхній класифікації [86; 87; 88].

На початку 70-х років XX ст. кодикологія остаточно була визнана радянськими істориками самостійною наукою, але питання про розвиток вітчизняної кодикології й понині залишається актуальним. Лише в 1992 р. з'явилися теоретичні розробки в галузі опису та дослідження власне української книги. Серед них – колективне видання “Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису” [129], присвячене теоретичним та науково-практичним проблемам опису українського кодексу, а також монографія Л. А. Дубровіної [126] стосовно визначення теоретичних та методологічних основ кодикології та кодикографії. В останній праці розглядається *об'єкт* і *предмет* української кодикології та кодикографії як окремої камеральної галузі кодикології, їх місце серед інших джерелознавчих та книгознавчих наук, запроваджується поняття “рукописна книга як комплексне історичне джерело”. Автором пропонується археографічна, кодикологічна і документально-інформаційна моделі

рукописних книг та методика їх кодикографування, а також простежуються основні напрями вивчення національної рукописної традиції та історії книжної культури в Україні.

Від 1994 р. виходить збірник “Рукописна та книжкова спадщина України” [218], присвячений археографічному, джерелознавчому і книгознавчому дослідженню рукописних та книжкових фондів НБУ імені В.І.Вернадського, Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника та інших рукописних і книжкових сховищ України. Автори видання в своїх працях охоплюють головні аспекти наукових досліджень з проблем публікацій текстів, забезпечення зберігання та інформаційного використання рукописних книг, архівних документів, бібліотечних зібрань та книжкових колекцій, актуалізують залучення до наукового обігу нових джерел з історії України.

Нині кириличну рукописну книгу продовжують досліджувати з точки зору допоміжних історичних дисциплін, історії літератури, мистецтва, музики Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова, Л. А. Гнатенко, Я. П. Запаско, Ю. П. Ясиновський, О. Я. Мацюк., В. Я. Фрис, М. Б. Боянівська, Я. Д. Ісаєвич, С. П. Прудніков [104; 150; 113; 128; 140; 141; 189; 215; 230; 235]. Слід підкреслити, що ці дослідження, хоча й розглядали різні аспекти теорії та практики опису й історії рукописної книги XVII ст., підготували наступний крок у

вивченні історії книги – підготовку комплексного науково-кодикологічного опису рукописної книги XVII ст. для проведення державної реєстрації культурного надбання України, а також для багатоаспектних досліджень рукописно-книжної культури України.

Проблематика кодикологічних досліджень і предмету кодикології охоплює найрізноманітніші аспекти побутування книги, що спричиняє до використання комплексних методик аналізу складових книги.

Кодикологічні дослідження XVII ст. не знайшли широкого розповсюдження в історії української рукописної книги, через що ця проблема вимагає до себе особливого ставлення з боку вітчизняних фахівців. Окремі дослідження в галузі зовнішнього аналізу рукописної книги ще далекі від системного та конкретного дослідження українських пам'яток як окремого джерела книгознавчого та джерелознавчого типу. Вивчення поодиноких пам'яток писемності з точки зору літератури, мови, історії, філософії, етнографії, музики, мистецтва, медицини, математики та інших галузей науки відбувалося однобічно, коцентруючись на висвітленні певних фахових аспектів. Здебільшого кодекс розглядався як історіографічний факт, не маючи на меті проведення повного і системного історико-кодикологічного аналізу.

Зародження та розвиток кодикології на Україні зумовлюється нагальною потребою заповнити цю прогалину і

зв'язати воедино дослідження процесу розвитку рукописної спадщини.

Отже, у другій половині ХХ ст. кодикологія стала самостійною науковою дисципліною. В українській історіографії питання предмету, об'єкту та методів кодикології та кодикографії як системи опису рукописних книг розглядається у працях О. М. Гальченко, О. А. Іванової, М. К. Іваннікової, Л. А. Гнатенко, М. Б. Боянівської, В. Я. Фрис, С. П. Пруднікова [крім вже згаданих вище праць 105, 149, 147, 155, 112, 93]. Теоретичні підвалини кодикології як науки розвивалися у працях Л. А. Дубровіної [125, 127, 130], де вона розкрила історію формування кодикології як окремої науки, обґрунтувала її самостійність у циклі книгознавчих та джерелознавчих наук. На її думку, *предметом* кодикології є вивчення написаної на пергамені чи папері рукописної книги, яка досліджується як пам'ятник середньовічної культури (як матеріальної, так і духовної) в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії, під якою мається на увазі походження, функції та доля книги. Конкретні кодикологічні методики розвивалися щодо книги певного періоду або окремих її особливостей такими дослідниками, як: О. М. Гальченко (оправа), О. А. Іванова (книга ХVІ ст.), Л. А. Гнатенко (графіко-орфографічні особливості рукописної книги ХІV–ХV ст.), М. Б. Боянівська (рукописна книга ХV ст. та маргінологія), В. Я. Фрис, Я. П. Запаско (оздоблення книги), С. П. Прудніков (кодикологія та реставрація) та ін..

В цілому, за визначенням Л. А. Дубровіної, до *предмета кодикології* належить увесь комплекс роботи з

книгою та процес її створення, аналізуються щонайменші подробиці технології, наводяться характеристики паперу, оправи, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки, оправи, досліджуються походження книги, її автори, укладачі, інтролігатори, доля, власне все, що має опосередкований чи віддалений зв'язок з побутуванням кодексу [126: 6].

Вивчення рукописної книги здійснюється методами таких спеціальних історичних та філологічних дисциплін, як: кодикологія, палеографія, філігранознавство, археографія, герменевтика, текстологія, джерелознавство, архівознавство, маргіналістика, бібліопегія тощо. Разом з тим, треба згадати, що значна кількість мовознавців, літературознавців, етнографів, філософів, мистецтвознавців цікавляться давніми рукописами в контексті вивчення історії літератури, історії та культури. Це визначає комплексність дослідження кодексу як артефакту культури у найширшому значенні цього поняття.

1.3. Джерельна база дослідження

Джерельною базою нашого дослідження є рукописно-книжкові фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, які були започатковані на базі приватних колекцій та зібрань наукових установ, просвітніх організацій і товариств. Основний комплекс

рукописної книги надійшов у складі націоналізованих після революції церковних установ.

Хронологічний аналіз рукописних фондів ІР НБУВ показав, що до XV ст. відносяться 56, до XVI ст. – близько 300, а до XVII ст. – понад тисячу рукописних книг.

Кириличні рукописні книги XVII ст. зберігаються у таких колекціях та архівних фондах Інституту рукопису НБУВ:

Літературні матеріали (ф. I) – зібрання, започатковане в 1918 р. на базі приватних збірок та окремих надходжень. У фонді зберігаються літописи та літописці [14; 15], хронографи, в тому числі західно-руської редакції із “Повістю про Олександра Македонського” [16; 17], Синописис Інокентія Гізеля [21], “Деяніє церковне Баранеуша Історика” [19], “О книгах, що треба читати” [20], Степенна книга [25; 27], гороскопи [26] тощо.

Одеське товариство історії та старожитностей (ф. V) – зібрання надійшло до Бібліотеки у період Великої Вітчизняної війни. Тут репрезентовані історичні збірки та “Журнал о походе к Азову” [29].

Київський університет св. Володимира (ф. VIII) – зібрання передане до Бібліотеки у 1925–1927 рр. В ньому є збірники історичних творів [39; 41; 43; 44], Кройника Мацея Стрийковського [32], літописці місцеві та літописні нотатки [33; 38]; хронографи редакції 1620 р. [35; 36; 37]; Сказання Авраамія Паліцина про облогу Троїце-Сергіїва

монастиря [40; 41]; лікувальні порадики [42]; історичні збірки військових повістей та повчальних нарисів [32] тощо.

Збірка С.І. Маслова (ф. 33), колекціонера, філолога та книгознавця, професора Київського університету. Збірка містить такі рукописні книги, як Угроруське літописання за 1542–1644 рр. та угорський збірник (рос. мовою) [45; 48]; лікувальний порадики кінця XVII– початку XVIII ст. [46]; Космографію [47].

Колекція рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30) – збірка сформована у 80-90-і роки XX ст. переважно з придбаних книг. Так, “Сказання Авраамія Паліцина про осаду Троїце-Сергіїва монастиря” [51] було куплене у 1967 р. у громадянина В.Д. Пряженцева. Разом з тим, у цей фонд потрапляли й рукописні книги, походження котрих було важко визначити, як, наприклад, Хронограф [53]; Український хронограф Леонтія Боболінського 1799 р. із збірки Чернігівської духовної семінарії [50]. Частина рукопису нині зберігається в Кракові, в бібліотеці Польської Академії наук тощо.

Збірка Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині (ф. 310).– надійшла в 1934 р. Охоронно-науковий опис цієї колекції був здійснений у 1898–1900 рр. М. М. Сперанським з учнями [199]. Серед матеріалів фонду – “Троянська війна” Гвідо де Колумна [75], Хронограф редакції 1620 р. [76, 77], Історія в пам'ять прийдущим рокам [78] та збірники історичних і

літературних творів [81; 82]. Важливою пам'яткою, що зберігається у складі цієї збірки, є Новий літописець [83].

Однак найчисленніші стосовно наявності рукописної книги є зібрання бібліотек церков та монастирів, що надійшли у 1921–1925 рр.:

Церковно-Археологічний музей КДА (ф. 301) – збірка містить космографії [11], Синописис Інокентія Гізеля [12], збірники історичних творів [13], граматику Мелетія Смотрицького [4], гіпіку [8].

Архів Київської духовної академії (ф. 160) – у цій збірці ми виявили рукопис “Казанія” [54], Літописець краткий від Адама [55].

Бібліотека Макарія (Булгакова), митрополита Московського (ф. 302) – зберігаються найцінніші рукописні світські книги: Хронограф редакції 1620 р. [59] та “Степенная книга” [58].

Київського Мелецького монастиря (ф. 303) – у збірці міститься Палея історична [60].

Києво-Печерська лавра (ф. 306). Перші надходження відбулися в 1925–1930 рр. Були передані з Лаврської філії Бібліотеки. Дата першого надходження – 9. XII. 1929 р [132: 28–37].

Київський Золотоверхо-Михайлівський монастир (ф. 307). У фонді зберігаються 14 рукописів XVII ст. – переважно збірники історичних та літературних творів [61], чорнові підготовчі матеріали для Літописця Дмитрія Ростовського [62].

Києво-Софійський собор (ф. 312). Матеріали фонду почали надходити до Бібліотеки у червні 1931. з філії Бібліотеки на Подолі, де до революції 1917 р. розміщувалася КДА [132: 75–85]. Серед них – збірники історичні та літературні, літописні нотатки [70; 68; 73], хронографічні таблиці [71; 72].

Почаївська лавра (ф. 313) – колекція надійшла до Бібліотеки в 1924 р.[89: 40– 41]. Описав її наприкінці 70-х років XIX ст. студент II курсу церковно-практичного курсу КДА Василь Березін [200].

Практично всі згадані колекційні фонди надійшли з Церковно-археологічного музею при КДА. Як відомо, у 1872 р. при КДА, відповідно до наказу Святійшого Синоду від 18.10.1872 р., було створено Церковно-археологічне товариство (ЦАТ). Воно мало на меті збирання, описування та видання старожитностей. Одночасно при Академії був заснований Церковно-археологічний музей (ЦАМ). Серед його експонатів були пам'ятки скульптури, живопису, графіки, стародруки, рідкісні рукописи. Переважна більшість рукописів ЦАМ надійшла туди з академічної бібліотеки (залишаючись, водночас, академічною власністю), інші – були або пожертвовані, або придбані безпосередньо для Музею [126: 71-73].

Серед значної кількості рукописних книг XVII ст. можна виокремити масив світської книги, що складається з понад 100 од. зб.

ВИСНОВКИ:

1. У другій половині ХХ ст. кодикологія стала самостійною науковою дисципліною. В українській історіографії питання предмета, об'єкта та методів кодикології і кодикографії як системи опису рукописних книг розглядаються у працях Л. А. Дубровіної, О. М. Гальченко, О. А. Іванової, Л. А. Гнатенко, М. Б. Боянівської, В. Я. Фрис, С. П. Пруднікова. Теоретичні проблеми кодикології, а саме – історія її формування як окремої науки, обґрунтування її самодостатності серед книгознавчих та джерелознавчих наук, розвивалися доктором історичних наук Л. А. Дубровіною.

2. Кодикологічне дослідження східнослов'янської рукописної книги розпочалося з виявлення та вивчення кодексів, якими займалися О. Х. Востоков, О. В. Горський, К. І. Невоструєв, В. М. Перетц, О. М. Пипін, Ф. І. Буслаєв, В. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, В. М. Щепкін, О. М. Веселовський, В. К. Никольський. В той же час на Україні рукописній книзі були присвячені дослідження П. Г. Житецького, І. М. Каманіна, Є. Ф. Карського, О. О. Лебедева, С. І. Маслова, М. І. Петрова, П. М. Попова, М. М. Сперанського, Ф. І. Титова, І. Я. Франка, С. О. Щеглової.

3. Від кінця XIX ст. почало провадитися вивчення окремих пам'яток української писемності в палеографічному, мистецтвознавчому, літературознавчому, кодикологічному аспектах (О. Ф. Карський, П. Г. Житецький, І. М. Каманін, Є. В. Петухов, Ю. А. Яворський). Наприкінці XIX – на початку XX ст. побачили світ окремі публікації покрайніх записів (зокрема І. Франка, А. Петрушевича). Перша частина повної персоналії східнослов'янської рукописної книги XI–XVII ст., до якої вміщена бібліографія опублікованих описів, основні дослідження рукописних пам'яток, була укладена та видана М. К. Никольським.

4. Інститутом рукопису НБУВ проводяться практичні розробки археографо-кодикологічного характеру, наслідком яких є створення каталогів рукописних книг XIV–XVI ст. (Л. А. Гнатенко, О. А. Іванова) та теоретичні узагальнення щодо розвитку рукописних книг цього періоду в Україні (О. А. Іванова, Л. А. Гнатенко, М. Б. Боянівська, В. Я. Фрис). Однак кодекси XVII ст. з огляду на закономірності формування рукописно-книжної культури в кодикологічному плані не розглядалися.

5. Кодикологічне дослідження східнослов'янської рукописної книги розпочалося процесом виявлення та вивчення рукописних книг, яким займалися російські вчені О. Х. Востоков, О. В. Горський, К. І. Невоструєв, В. М. Перетц, О. М. Пипін, Ф. І. Буслаєв, В. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, В. М. Щепкін, О. М. Веселовський,

В. К. Никольський. В той же час на Україні рукописній книзі були присвячені дослідження П. Г. Житецького, І. М. Каманіна, Є. Ф. Карського, О. О. Лебедева, С. І. Маслова, М. І. Петрова, П. М. Попова, М. М. Сперанського, Ф. І. Титова, І. Я. Франка, С. О. Щеглової.

6. Одним із вайжливіших аспектів вивчення рукописної книги є їх дослідження з точки зору літературної цінності та значення. В пам'ятках писемності XVII ст. синтезувалася література, історія, фольклор, мистецтво. Такі багатожанровість та полісемічність мали своїм результатом те, що літописи та хроніки означеного періоду, будучи першоджерелами та пам'ятками історії, водночас були визначними пам'ятками літератури та мови і, відповідно, суб'єктом дослідження не лише істориків, а й філологів.

РОЗДІЛ 2.

РУКОПИСНА КНИГА XVII СТ.: ВИДИ, ЖАНРИ, ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КОДИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ТА АТРИБУЦІЇ

2.1. Східнослов'янська рукописна книга XVII ст.: склад та питання створення наукового каталогу

Характеризуючи склад рукописних книг, типологічно їх можна класифікувати, спираючись на їхнє функціональне призначення. За цією ознакою умовно виділяють два основних типи – “церковні” і “світські”.

До першого типу належать рукописні книги Святого Письма, Євангелія, Мінеї та Тріоді, інші пам’ятки літургійного призначення, широко розповсюджені збірники найпоширеніших піснеспівів, писані п’ятилінійною нотацією – Ірмолої. Поширеними в українській рукописній традиції на початку XVII ст. були Прологи.

За своїм складом рукописна книга цього періоду, цілком закономірно, реперезентує, передусім, традиційні богослужбові книжки, потрібні для церковної служби та для домашнього читання: Євангелія, Апостоли, Псалтирі, Мінеї, Тріоді, Часослови, Службники і Требники, Осьмогласники (Октоїхи), Акафісти, Ірмолої тощо.

Окрему групу джерел складають пам’ятки патристики й патрології, богослов’я. Значним за обсягом є комплекс житійної літератури, слова та повчання отців церкви, видатних діячів церковного руху тощо. Вони представлені богословськими збірниками, збірниками житійної літератури, апокрифами, канонами, патериками тощо.

У цей період зміцнюються позиції католицької церкви на західних землях, реформаторський рух сягає України, набуває розповсюдження уніатська література. Тому значного розвитку в XVII ст. в Україні досягла проповідницька та полемічна література, представлена творами таких видатних релігійних діячів цього

періоду, як Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій та ін.

До репертуару книг світського типу відносяться літописи (серед яких вже з'являються козацькі), архівні збірки тематичного змісту, хроніки та хронографи, Степенні книги, космографії, синопсиси, різноманітні сказання, історичні повісті, записки про мандри, зокрема записи мандрівних дяків, навчальна література, (алфавіти, арифметики, граматики), збірники історичних та публіцистичних творів, поради щодо. У цей період починає розвиватися такий жанр, як щоденники. Прикладом щоденника є збірник господарських та автобіографічних записів львівського купця другої половини XVII ст. Петра Канацака [153: 58].

Особливу групу в літературній спадщині XVII ст. складають пам'ятки літературного та історичного змісту, де викладається світська та політична історія, хоча у них відзначається значний вплив літератури духовного змісту, без котрої важко уявити розвиток культури. літератури, історичних та філософських творів.

Світська книга більш репрезентована другою половиною XVII ст. У цей період з'являються такі історичні компіляції, як “Густинський літопис” Михайла Лосицького, “Кройніка” Феодосія Сафоновича, “Київський Синопсис” Іннокентія Гізеля, “Палинодія” Захарії Копистенського, місцеві літописці, повісті та сказання.

Численні хронографи суттєво відрізнялися від перекладних хронік з грецьких літописів Георгія Амартола, Іоанна Малали, Іоана Зонари, Костянтина Манассія та ін. Вони становили специфічні компіляції з загальної історії на підставі різних джерел – грецьких, південнослов'янських та західних, які прийшли до нас із Польщі

[227]. Окрасою зібрання ІР НБУВ є Хронограф Матвія Стрийковського та Український Хронограф (список Лаврентія Боболінського) [32; 50].

Хронографи цього часу є найбільш різноманітними: у них поміж іншими розміщені як окремі статті з російської історії, так і нотатки сучасників з приводу різних подій суспільного життя.

Характеризуючи світську літературу того часу, відомий книгознавець С. І. Маслов писав: “Особую группу в литературном наследии XVII ст. составляют памятники исторического содержания. Одни из них возвращаются в области вопросов церковной истории и посвящены изложению житий святых или описанию чудес, связанных с каким-либо лицом или с каким-нибудь местом. В других излагается история светско-политическая или военная, правда, еще не окончательно отмежевавшаяся от мистики и фантастики...”

Во второй половине XVII ст. в связи с крупными историческими событиями, какие переживала Украина вроде войн с Польшей, с Турцией и с Крымом, вроде присоединения к России, возникает и развивается интерес к светской истории. В 1670-х появляются такие исторические компиляции, как “Густынская летопись” Мих. Лосицкого, “Кройника” Феодосия Сафоновича, киевский “Синопис”, приписываемый...архимандриту Киево-Печерской лавры Иннокентию Гизелю” [80: 16; 27-28].

Зародження нової літератури в XVII ст. тісно пов'язане з розвитком шкільної справи, виникненням братських шкіл та академій і, відповідно, бурхливим розвитком дидактичної та навчальної літератури, постійним переписуванням підручників,

шкільних лекцій та історичних компіляцій, музичних та драматичних творів, підручників з мови (серед них виокремлюється твір Мелетія Смотрицького “Грамматіки славенское правильное синтагма (т.е. построение)”, що дає систематичний та більш повний огляд особливостей слов’янської мови і за своїм впливом виходить далеко за межі свого часу. “Синтагму” М. Ломоносов разом з “Псалтырью” Симеона Полоцького та “Арифметикою” Магницького назває “вратами своей учености”) [80: 17-19]. Вони складають наступну велику групу рукописних книг, що потребують кодикографічного аналізу. За визнанням істориків рукописної книги, “цей період – період розпочався процесом формування книжкової культури як явища виразно національного і закінчився подіями національно-визвольної війни, які призвели до докорінної зміни політичної ситуації в Україні і наклали свій відбиток на перебіг культурних процесів” [93: 4]. Великого значення набувають словники, що зароджуються у цей період, як окремі твори.

Окрему групу складають рукописи шкільної драми. Література цього жанру існувала в Україні протягом XVII ст. та на початку XVIII ст. Найбільша частина збережених шкільних драм припадає на другу половину XVII ст. [166].

Окремо слід звернути увагу на збірники історичних та публіцистичних творів, що з’являються в середині XVII ст. Важливе місце займають посібники з різних господарських питань, медицини, ветеринарії, сільського господарства тощо. Як правило, вони співіснують с гороскопами, збірниками магічного змісту тощо. У XVII ст. вони ще за змістом не завжди є повністю світськими, однак набувають поширення рукописні збірки, де збирається

різноманітний матеріал для повсякденного читання, вміщуються як літературні твори, так і різноманітні виписки з документів громадського призначення, нотатаки щодо господарських порад, виписки з посібників. Значна кількість посібників пов'язана із практичною діяльністю, серед них – лікувальні поради, записки щодо кінного мистецтва для війська тощо.

У XVII ст. виникають нові напрями мистецтва книги та опрацювання у зв'язку із проникненням стійкого західноєвропейського впливу. Так, М. Возняк пише: "...Будучи в живій дотичності з Західною Європою і в часи литовської та польської влади, Україна разом з Західною Європою – Німеччиною, Італією і почасти Францією, перейшла з деяким запізненням добу італійсько-німецького відродження, німецької реформації та в зв'язку з нею католицької реакції, а переробляючи нові західні здобутки та впливи, вносила в них оригінальне українське забарвлення. Українська культура і українське мистецтво XVII й XVIII ст. аж до упадку автономного ладу України мають західний характер за німецькими, італійськими і французькими зразками" [101: 43].

Хоча бібліографія з питань історії літератури і мови цього періоду чимала, в ній дуже незначне місце займають публікації, де тією чи іншою мірою відбивається історико-кодикологічний аспект історії книги. Водночас, кодикологічні методи, що мають залучатися до аналізу кожної з цих великих груп рукописної книги, передусім аспекти змісту, мають, закономірно, свою специфіку.

Разом з тим, історія формування рукописних монастирських та приватних збірок тісно пов'язана з дарами від вихованців КДА,

осіб, що підтримували розвиток слов'янської культури. Це відбилося й на складі рукописних книг, передусім, на значній кількості російськомовних книг, або книг, що репрезентували розвиток російської середньовічної писемної спадщини, літератури та історії. Багато з цих книжок потрапило до книгосховищ вже після пожеж у КДА XVIII ст. Тепер це все є часткою національного надбання України, тією загальносвітовою спадщиною, що має бути включена до Державного реєстру культурного надбання України. Тому система кодикологічного та археографічного опису не може ігнорувати питань наукового опису цих пам'яток.

Сьогодні в українській бібліографії, археографії і кодикології піднімається питання про створення зводу Національної бібліографії України, обговорюються аспекти обсягу таких понять, як “книга”, “документ”, “національна бібліографія” тощо. Вирішується й питання про об'єкт національної бібліографії, зокрема проблема, чи слід відносити рукописну книгу до бібліографічних об'єктів, оскільки її вивченням займається кодикологія (яка може розглядатися, залежно від точки зору, і як книгознавча, і як джерелознавча дисципліна), а описом – кодикографія (що може розглядатися і як бібліографія, і як археографія) [198]. Погляди на кодикографію як на дисципліну джерелознавчого та книгознавчого циклу досліджувалися у працях Л. А. Дубровіної, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко [129; 130; 127]. Б. А. Семеновкер вважає опис рукописних книг бібліографією [221]. Деякі теоретики бібліографознавства вважають археографію розділом бібліографії [167]. Є думка і про необхідність розвитку документознавства як узагальнюючої для всіх цих дисциплін науки, де на загальному

теоретичному рівні кодикологія також має спільні риси з документознавством [173].

Водночас, існують реальні потреби бібліотек, музеїв, архівів у атрибуції, ідентифікації рукописних книг, визначенні їх змісту та ролі в історико-культурному процесі. Створення каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст., що зберігається нині в книгосховищах України, є питанням практичним, з урахуванням прийнятої на державному рівні програми “Державний реєстр культурного надбання України” щодо писемних пам'яток.

Це пов'язане з низкою проблем, які потребують не лише уваги дослідників та археографів-кодикологів, а й принципового методичного вирішення питань системи наукового опису з урахуванням існування бібліографічного та археографічного методів опису писемних пам'яток.

Створення бібліографічного або археографічного опису рукописних книг може бути здійсненим лише на базі детального кодикологічного аналізу та базового кодикографічного описування, коли здійснюється атрибуція книги (проводиться аналіз часу створення, походження тексту, рукописних шрифтів і почерків та інших аспектів рукописної книги як книжного джерела, визначається дата створення) та її ідентифікація (встановлюється автор та назва твору).

При цьому на базі джерелознавчих методів та методів інших спеціальних дисциплін (філігранології, текстології, палеографії тощо) встановлюються автор, час і місце створення текстів, визначається назва, формулюється типологічний заголовок, якщо немає автора твору, розкривається історія створення та побутування

текстів і книги, аналізуються втрати тексту, системи організації сторінок, довідкового апарату тощо. Як стверджують автори вказаних кодикологічних наукових праць, лише після значної попередньої кодикологічної роботи можна скласти реєстраційний або спеціальний опис рукописної книги.

Рукописна книга XVII ст. є складним об'єктом для кодикографічного аналізу з різних причин, серед котрих головною можна вважати історичну епоху: наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. українська культура починає розвиватися у контексті нових історичних умов, викликаних ренесансними, а згодом і бароковими явищами в Європі та процесами внутрішнього розвитку. Це піднесення викликало надзвичайну різноманітність, змішаність та взаємопроникнення різних культурних явищ, прошарків та ідеологій. Певною мірою це викликало, за визначенням Я. Д. Ісаєвича, “перше національне Відродження у другій половині XVII ст.” [152: 68], представлене розвитком національно-політичної думки, добре репрезентоване в рукописній книжності України.

Неоднаковий політичний статус розподілених між кількома країнами українських земель і внаслідок цього їх нерівномірний соціально–економічний розвиток спричинили до виникнення своєрідності і певних відмінностей в культурних процесах різних регіонів, хоча повсюдно зберігалися візантійсько–православний характер культури, єдина писемність і мова в її функціональних різновидах (“елітарна“ церковнослов'янська і “посполита“ розмовна, а також актова українсько–білоруська і вироблена згодом українська книжна).

Від початку XVII ст. внаслідок активізації культурних процесів, коли друкована книга не встигала задовольняти запити зростаючих освічених кіл, книгописання знову зазнало піднесення. Водночас розвиваються процеси духовні: підвищується роль особистості, світоглядні засади, людина ставиться у центр всесвіту, переосмислюється роль історії, культури, науки. З'являються панорамні історичні праці, розпочинається новий сплеск літописання, хроніки, розвиваються філософські твори, народжуються нові літературні жанри тощо. Про це свідчить не лише різке розширення репертуару творів, що переписувалися, а й бурхливе зростання загальної кількості рукописних книг. Усе це потребує аналізу через призму кодексу – його змісту, технології створення та побутування.

Ранні спроби науково-практичного дослідження української рукописної книги припадали на XIX ст. і характеризувалися збиранням матеріалу та його охоронно-реєстраційним описуванням.

Перші науково-реєстраційні описи рукописних книг, які зберігаються в ІР, були опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст. Найдокладніший опис виконали М. І. Петров [205; 206] та О. О. Лебедев [175]. Систематичні каталоги київських збірок зробили також С. І. Маслов [186; 187] (1908; 1910), Ю. А. Яворський [248] (1913; 1914), опис великої збірки рукописів Інституту князя Безбородька в Ніжині опублікував М. М. Сперанський [199] (1900). Цілком закономірно, що у цих описах основна увага приділялася змісту книги, оскільки М. І. Петров і О. О. Лебедев як викладачі КДА та філологи розглядали, в першу чергу, релігійну книгу та канонічні пам'ятки. Розвиток археографії та палеографії того

періоду не дозволяв проводити детальний аналіз часу виникнення та специфічних особливостей технології та історії книги, тому часто датування визначалося інтуїтивно, в багатьох випадках дата встановлена приблизно, за століттям.

У 70–80-х роках ХХ ст. здійснювалися вузькоспеціальні розробки окремих збірників, пам'яток історії та літератури, літописів, переважно з літературознавства, мовознавства та мистецтвознавства (праці О. М. Апанович, О. Я. Мацюка, В. В. Панашенко, Я. П. Запаска, Я. Д. Ісаєвича та ін.).

Останні 25–30 років зусилля істориків української книги були спрямовані здебільшого на публікацію описів раніше не відомих чи не описаних пам'яток і збірок. Рукописна книга досліджувалася з точки зору багатьох допоміжних історичних дисциплін, історії мистецтва, музики, літератури. Кодикологічні методи аналізу книги розвивалися повільно. Виняток складають деякі праці О. М. Апанович, яка подала перший системний огляд рукописних історичних збірників ХVІІІ ст. [89]. Лише на початку 90-х років ХХ ст. з'явилася серія статей та монографій, в якій досліджуються теоретичні та методичні питання не лише з кодикології, а й історії книги, кодикографії та інших суміжних історичних дисциплін [129; 126: 28-54]. Разом з тим, відсутність датованого і зведеного каталогу рукописної книги не дозволяє ввести ці унікальні пам'ятки до наукового обігу, здійснити повноцінне обслуговування науковців та фахівців в галузі історії української культури.

На відміну від релігійної літератури, де загальні назви уніфіковані, а структура тексту є відносно сталою, світська рукописна книга ХVІІ ст., у зв'язку з проникненням демократичних

тенденцій в літературу, а також у мистецтво, технологію та оформлення книги, потребує значної роботи не лише з метою аналізу дати та місця створення, а й з боку змісту та текстологічних нюансів, розвитку структури тексту та кодексу загалом. Ці зміни цікаво простежити, важливим при цьому є розгляд спеціальної методики аналізу цієї книги і виокремлення основних тенденцій розвитку РК XVII ст.

Відправним завданням для усіх подальших наукових конструкцій є встановлення часу створення рукописної книги та її специфічних особливостей. Датування здійснюється за комплексними ознаками, зокрема, за такими чинниками, як: папір, філіграні, шрифт, мова, чорнило, оправа, розташування тексту на аркуші, маргінальні записи, колофони тощо.

Вивчення зовнішньої форми кодекса проводиться через детальний аналіз матеріальних ознак об'єкта:

оправи у всіх її елементах (покриття, кришок, матеріалу, забарвлення у вигляді тиснення та металевих захисних елементів, її походження та реконструкції);

блоку книги (спинки, каптала, шиття, обрізів, форзаців, забарвлення, прикрас тощо);

розмірів, обсягу і технологій кодексу (кількості сторінок, фоліації й пагінації, системи нумерації та всіх змін і втрат, зошитів, сигнатур, реклами та ін.);

матеріалу письма з детальною характеристикою паперу (кольору, товщини, формату, вержерів і понтюзо, філіграней, штемפלів та інших паперових знаків);

організації сторінки (наколів, розліновки, поля тексту і кількості рядків, розміщення додаткового чи вторинного тексту та ін.);

зовнішньої організації тексту (заголовків, зачал, колонтитулів, рубрикації та її видів, форм зовнішньої організації тексту у вигляді таблиць чи інших особливих форм, розміщення глос, анотацій і коментарів та ін.);

письма (типу письма, характеристики літер, почерків, скорочень, лігатур, пунктуації, надрядкових знаків, виправлень, для музичних рукописів – нотації, нотного стану, типу нотації, характеристики нот графічної, видів нотації тощо);

прикрас сторінок і рукопису (мініатюр, рисунків, гравюр, заставок, ініціалів, бордюрів);

геральдики (щитів і головних геральдичних фігур, хутра, металу, кольору, емблем тощо).

Вивчення внутрішньої форми кодексу передбачає передусім розгляд структури тексту чи текстів. Всупереч внутрішній формі історичного, оповідного чи актового джерела, в якому найбільшого значення набуває форма передачі тексту, структура кодексу, насамперед, враховує книжкову форму передачі й організації текстового матеріалу незалежно від джерел, що входять до його складу.

Структуру тексту кодексу визначають його складові частини: присвяти, прологи, передмови, заголовки (вказані у рукописі, уточнені, неправильні заголовки тощо), поділ на внутрішні логічні частини залежно від типу джерела (розбивка на розділи, параграфи), розміщення додаткового чи вторинного тексту, післямови, виписки,

епілоги, кінцеві формули, довідкові розділи (зміст, словники, покажчики) та ін. Цей аналіз надзвичайно актуальний для вивчення української книжної культури XVII ст., коли в оформленні текстів оповідних джерел формуються специфічні риси книжкового джерела і тому принципово їх розглядати, як історичні форми структури книги.

Важливим завданням кодикології є з'ясування походження рукописної книги, яке є елементом загальної історії рукописної книги. Поняття походження кодексу та його історії розвивалося Л. А. Дубровіною [126: 178-186]. Вона вважає, що поняття походження поєднує: встановлення дати, замовників та створювачів кодексу, локалізації тексту та кодексу; з'ясування побутування РК — навколо встановлення осіб того, хто читав, переписував, використовував для служби, шляхи міграції книги, його вартість тощо.

На її думку, у структурі РК походження та побутування буде виражатися через такі елементи:

дати створення кодексу та всіх його компонентів: вірогідність вказаної переписувачем, інтролігатором, оздоблювачем та іншими дати; підтримка вірогідності дати або її встановлення через аналіз матеріалу письма, філіграней, розліновки, типів оздоблення, типів почерків, реалій тексту списку (з допомогою текстології) тощо;

дати змінювань і доповнень тексту: глоси, інтерполяції, коментарі, приписки, виправлення тощо; аналіз часу доповнень та їх характеру;

локалізація (місце створення кодексу або його частин): встановлюється, спираючись на всі можливі факти критики тексту, оздоблення, письма, матеріалу, оправки;

особи, що мають відношення до створення кодексу: автори, переписувачі, редактори, замовники, перекладачі, коментатори, оздоблювачі;

особи, що мають відношення до використання кодексу (власник; вкладник; читач; замовник, покупець тощо); що не мають відношення до використання кодексу, тобто згадані в приписках (з встановленням імен, походження, професії тощо);

власницькі, геральдичні та облікові знаки (штампи, екслібриси, суперекслібриси, герби, монограми та ін.);

записи, що відносяться до історії кодексу (власницькі, вкладні, купівлі-продажу, історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, побутові, випадкові). Записи можуть бути класифіковані на ті, що відносяться до історії створення кодексу, ті, що відносяться до історії побутування кодексу, а також ті, що прямого відношення до історії кодексу не мають, але їх зміст може допомогти у встановленні соціального складу і кола читачів. Останні становлять і самостійний інтерес з боку джерелознавства.

Поняття історії тексту включає до себе й аналіз компонентів тексту. Напластування технік, ідей, усвідомлених змін та інтерпретацій тексту – все це також має безпосереднє відношення до історії кодексу. Тому дуже важливими для структурного аналізу є зміни систем техніки письма, оздоблення, нотації, рубрикації, організації аркуша, структурування тексту, опрацювання, матеріальних лакун тощо.

Однак, на нашу думку, слід ввести у цю структуру і поняття автора та назви, які в кодикології не збігаються з поняттями автора тексту і назви тексту і мають узагальнююче або сукупне значення, що використовується сьогодні у колі археографів і бібліографів як колективний автор та колективна назва.

2.2. Рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикології. Поняття змісту кодексу та його походження

Поняття “рукописна книга” як об'єкт камеральної археографії, текстології, джерелознавства та інших наук, пов'язаних з вивченням писемних джерел, іноді ототожнюється з поняттям “рукопис”, “писемне джерело”. Воно встановлювалося такими вченими-практиками в галузі опису рукописних книг, як Є. Ф. Карський, який вважав, що “книгой называется рукопись, написанная на отдельных тетрадах, переплетенных вместе” [158: III]. Таке тлумачення терміну “рукописна книга”, сформульоване відомим та авторитетним вченим на початку минулого століття, з часом уточнювалося, поглиблювалося паралельно з розвитком науки. Так, у 1979 р. російський вчений Д. М. Альшиц в своїй статті “Что считать рукописной книгой?” писав: “Рукописной книгой считаются памятники письменности, созданные в целях политического воздействия, учебного, художественного или религиозного чтения, обоснования правопорядка и создания статистической картины. Рукописная книга, как правило, имеет форму кодекса” [83: 89-90].

Як вже зазначалося, відродження української кодикології сталося наприкінці 80-х років ХХ ст. Природно, що розвиток поняття “рукописна книга” отримав продовження, коли було запропоновано новий, більш детальний підхід до об’єкта кодикології. В своїй монографії, присвяченій саме теоретичним та методологічним питанням кодикології, Л. А. Дубровіна пов’язує поняття “рукописна книга” з походженням її як книжного джерела: “Єдність походження – у сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту: ідеї, структури, технології (включаючи мистецтво) – те, що передусім визначає поняття “рукописна книга” [126: 17-18].

Приєднуючись до останнього поняття, вважаємо, що книжна форма і технологія оформлення її є основними елементами, що створюють поняття “книга” на відміну від поняття “архівний документ” або “рукописний документ”. Хоча Л. А. Дубровіна зауважує, що деякі документальні збірки (книги-архіви), які сформовані цілеспрямовано, можна вважати рукописною книгою, у нашому дослідженні ми обмежуємось кодексами, що містять оповідні (наративні) джерела. Це пояснюється різними підходами до поняття змісту рукопису.

До об’єкту нашого дослідження ми залучаємо також збірки, де вміщуються окремі самостійні твори, прямо не пов’язані походженням, розглядаючи кожний окремий оповідний твір, як конкретну рукописну книгу.

Рівноцінним має бути ставлення і до рукописів, що з тієї чи іншої причини не мають оправи, однак створювалися, як рукописні книги і з різних причин втратили повноту (наприклад, залишилися у

фрагментах) або не були дописані. Вони також є об'єктами обліку та опису.

При обліку книжкових одиниць треба з особливою увагою ставитися до конволютів і вважати їх складові різними частинами. Однак охоронний опис матеріалів, що випадково об'єднувалися оправою для кращої збереженості, треба описувати як єдине ціле, оскільки історія створення конволюта також є частиною історії кодексу та твору в цілому.

У контексті текстологічного підходу це питання вже ставилося вітчизняними археографами у спільній статті Л. М. Костюхіної, В. Ф. Покровської, М. М. Розова, М. Б. Тихомирова, М. В. Щепкіної, присвяченій описові збірників [168], які пропонували звернути увагу на те, наскільки тісно частини збірки пов'язані між собою за змістом. У теоретичній доповіді Н. Дж. Геюшева на Загальносоюзній робочій нараді з проблем східної археографії, що відбулася у Ленінграді 1–4 березня 1988 р., з цього приводу була висловлена така думка: “если в сборник собраны сочинения разного характера, разных авторов и не связанные по каким-либо общим признакам, то следует описать их в отдельности. Что касается сборных рукописей, где помещены несколько самостоятельных произведений на разных языках, аннотация каждого из них дается в отдельности“ [111].

Отже, ми вважаємо рукописною книгою (кодексом) ту рукописну книгу, що створювалася за книжковою технологією (включаючи структуру тексту, наявність передмов, розділів, підрозділів, додаткових та довідкових частин, звернень, рубрикацію, оправу тощо). Рукописні книги – це ті об'єкти, що

включають переважно оповідні джерела, створені одночасово, оформлені, як книги. Акти та архівні документи, які регулюють юридично-правові засади політичного та соціально-економічного життя навіть якщо вони переплетені в оправу, ми не вважаємо рукописними книгами та рукописами. Рукописна книга XVII ст. репрезентує літописи та літописці, сказання, повісті, хронографи, хроніки, космографії, лікувальники, посібники тощо. Вивчення цих документів з боку наукового опису здійснюється такими дисциплінами, як дипломатика, археографія, джерелознавство, архівознавство. Фрагменти рукописних книг, що дійшли до нашого часу, як артефакти, ми вважаємо окремою рукописною книгою, навіть, якщо збереглася незначна кількість сторінок.

Поняття “рукописна книга” тісно пов’язане із вивченням змісту кодексу та його походження, що реалізується за аналізом предметних властивостей, репрезентованих в зовнішніх компонентах кодексу. Зміст кодексу не є змістом твору. Поняття змісту пов’язується нами з поняттям класифікації рукописних книг, що здійснюється після аналізу та кодикологічного опису кожної книги. Основними елементами, на які ми звертаємо увагу при кодикологічному опису, є:

1. Створювачі рукописної книги: автор або автори творів, редактор, укладач, компілятор, коментатор, перекладач, переписувач, ілюмінатор, рубрикатор, палітурник, оздоблювач оправи, замовник тощо. Певною мірою, можна вважати створювачів кодексу “колективним автором кодексу“ (термін, прийнятий в сучасній бібліотрафії). Однак поняття автора не може бути застосованим щодо кодексів. Цей термін може застосовуватися

виключно для творів (автор твору). Для опису створювачів кодексу уважно вивчаються всі записи, що існують в текстах та кодексі. У разі анонімності автора, необхідно за довідниками встановити автора приписуваного або за характером тексту визначити його походження (національне, соціальне). Записи у колофонах, присвятах, передмовах, на краях рукопису, скрепи тощо, – усе це має бути вивченим для встановлення створювачів кодексу.

2. Склад рукописної книги. Якщо рукопис однорідний за походженням, необхідно лише дати основні характеристики складу і спробувати визначитися з редакціями та ізводами, списками творів, що увійшли у нього. Так, наприклад, для XVII ст. існує значна кількість Хронографів другої редакції і трьох ізводів (за А. Поповим). У кожному разі необхідно визначатися і встановлювати редакції та ізводи пам'яток, що увійшли до складу однорідного за походженням рукопису (див. детальніше опис хронографів в розділі 3). Необхідно також дати перелік текстів рукописів, що увійшли до складу рукописної книги із зазначенням автора, назви, заголовка; лакун; довідкових розділів; вторинного тексту (доповнень, глосів, коментарів тощо).

3. Збірник творів: постійного складу, перемінного складу, тематичний, предметний та ін. Збірники різноманітного змісту та складу характерні для XVII ст. В такому разі необхідно вивчати склад, а в описанні вказувати на постійний чи змінюваний склад, а також якщо збірник є єдиним за походженням чи конволютом. Щодо XVII ст. – найважливішим питанням стосовно опису збірників є розпис складу і змісту, оскільки домінування збірників постійного складу характерне для попередніх століть; для збірників,

сформованих для світського читання, не існує постійного складу. Їх склад залежав від власного бажання упорядника, який включав відомі твори до складу або для навчання, або для читання.

4. Дати створення компонентів рукописної книги – рукопису, оправи, оздоблення тощо. Цей розділ опису має велике значення для встановлення історії рукописної книги, встановлення етапів його переопрацювання, переробок, для аналізу первісного вигляду та мети створення рукопису. Так, для рукописної книги XVII ст., яка читалася і перечитувалася багато разів, майже не збереглися первинні оправи. Багато зустрічається випадків, коли в пізню оправу бралися різночасові тексти, заново перенумеровувалися, а іноді і оздоблювалися пізніше.

5. Назва рукопису та його частин: типологічна (Апостол, Біблія, збірник постійного складу, Ізборник, Ірмологіон, Космографія, Літопис, Мінея, Місяцеслов, Псалтир, Хроніка, Хронограф, Часослов, Четвероєвангеліє тощо); самоназва (наприклад, “От Іоанна Дамаскіна преславное сложеніє”).

6. Мова рукописів кодексу, записів створювачів кодексу; мовні впливи. Мовні впливи для XVII ст. також свідчать про походження рукописних книг. Впливи показують, як правило, національне походження автора, укладача, компільатора. Так, наприклад, для кодиколога необхідно ретельно аналізувати мову і мовні впливи, щоб не зробити помилки при визначенні походження рукопису. Для цього періоду для укладачів або авторів характерно називати мову руською, однак це не означає російського походження або російської мови. Яскравим прикладом є загально відома пам’ятка – “Український хронограф”, або “Кройніка Леонтія

Боболінського“, 1699 р. [50]. Сам автор у назві-передмові пише (арк. 1) : “Летописец си[й]есть Кройника з разных авторов и гисторыков многих диалектом руским есть написана в монастыру [Свято-Троицком] Ильинском Черниговском Иеромонахом Леонтием Боболинским Законником монастыря Видубицкого Кіевского року от Рождества Христова [1699], месяца Апреля дня 23“.

7. Місце створення рукописної книги та її частин. При аналізі складу та змісту рукописів слід звертати увагу на те, що великі за обсягом рукописні книги могли писатися в різних монастирях та скрипторіях, починати в одному місці, а закінчуватися – в іншому, як, наприклад, Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.

8. Характер рукописної книги за призначенням (книги біблійні - ветхозавітні та євангельські, церковно-півчеські, богослужбові із вказівкою на ритуал, полемічно-догматичні, історико-літописні, історико-публіцистичні, РК-архіви, природничо-наукові, математичні, Четві-мінеї, учбово-дидактичні тощо.)

9. Жанр текстів рукописної книги (сказання, повісті, літописи, життя та ін.)

10. Предметна і тематична класифікація текстів. Класифікація такого роду, зокрема, тематична, має велике значення для створення науково-довідкового апарату за розділами структури історії науки (загальноцерковна історія, загальна громадянська історія, філософські, етнографічні, історико-літературні твори тощо).

11. Записи творців кодексу. Записи є одним з найважливіших елементів, що дозволяє точно визначити зміст рукописної книги та її походження, датування, призначення. Яскравим прикладом того є згадана Кройніка Леонтія Боболінського та писця Фирса

Васильовича у Хроніці Стрийковського [32]: “Тот початок до книги Кроники Матфея Стрийковського повторе для зепсованя, першого записованя, записовал Ф[ирс] Васильевич, который теж всю тую книгу в року [тысяча] шестьсот чотыридесят третем за ужиченем пана Савы Ивановича, месчанина Киевского, славетному пану Андрею И[в]овичу, месчаснину и райцы киевскому переписал. Фирс Василевич рукою власною“ (детальніше про записи див. розділ 3, п. 2.).

12. Збереженість кодексу як матеріального об’єкта. Оскільки головним завданням під час кодикологічного аналізу є визначення змісту та походження кодексу, цьому питанню слід приділяти велику увагу. Для визначення змісту кодексу вивчаються не лише зовнішні ознаки, а й самі тексти, що увійшли до складу кодексу, походження пам’яток та визначення мови текстів.

Для світської рукописної книги XVII ст. мова має велике значення, оскільки тексти цих книжок написані, хоча й під впливом церковнослов’янської або “книжної” мови, однак у більшості вже репрезентують мову розмовну та народну, а також відбивають процес формування національної літератури світського змісту. Хоча, цілком зрозуміло, поняття світського змісту має умовний характер, а проникнення гуманістичних тенденцій у багатьох випадках також може бути ознакою віднесення книги до умовно світської (й досі, наприклад, полемічна література розглядається, як література перехідного типу, яка є пам’ятками церковними, однак через проникнення публіцистичних прийомів іноді може розглядатися поруч із відносно “чистими“ прикладами світської книги, як, наприклад, літописи або хроніки).

Але, у випадку із писемною спадщиною, мова повинна сприйматися, як генетична ознака, пов'язана з походженням та змістом кодексу. Для України це має велике значення, оскільки кінець XVI–XVII ст. – період українського культурного піднесення, пов'язаного з ренесансними явищами і виникненням стилю бароко, що впливало на українську рукопису книгу: як на її зміст, так і на художнє оформлення.

Так, у XVII ст. з'являються численні збірники творів змішаного характеру перемінного змісту, написані народною мовою: із молитвами, фольклорним матеріалом, народними повістями, повсякденними записами, де основним аспектом походження буде мова, як, наприклад, у Збірнику кінця XVII ст. [13], який був подарований бібліотеці КДА Е. Барсовим наприкінці XIX ст. Такі книжки відрізняються “посполитим походженням“, – власне папером, оправою, книжковою технологією. Як правило, “народність“ проявлялася і в якості паперу (він дешевий, грубий, товстий, сірого відтінку), а також у вільному оформленні сторінок, оздобленні або його відсутності тощо. Такі “народні“ за змістом збірники відрізняються не лише дешевим матеріалом, а й малим форматом, переважно у вісімку (як згаданий Збірник, так і, наприклад, зелейники, записнички, збірники побутового характеру [6] (20-50 роки XVII ст.), збірники поезій [73] (кін. XVII ст.), збірники змішаного складу (копій листів, трактатів, історичних статей, віршів тощо [44; 39]; збірники виписок, прикладів на моральні теми [10] тощо.

Серед таких книжок з'являються збірники записів практичного характеру, як, наприклад, збірники записів

календарного характеру [6] (8°, надійшов до Музею КДА від от Я. П. Андрієвського); зелейники та лікарські порадики середини XVII ст. – другої половини XVII ст.

Отже, аналіз походження для XVII ст починається з мови. Наступний етап – аналіз дати, передусім, за філігранями (це окремо розглядається у розділі 3 дисертації).

Важливим для з'ясування походження є встановлення та вивчення внутрішнього змісту кожної окремої рукописної книги. Для цього необхідно залучати всі дані, що відбилися у зовнішній і внутрішній структурі кодексу, оскільки його форма є виразом не лише окремих тенденцій культури, а й, насамперед, виразом змісту конкретного кодексу.

Поняття “зміст рукописної книги“ не збігається з поняттям “зміст рукопису“. Вивчення його (змісту) кодикологічних ознак передбачає встановлення оригінальності та вірогідності тексту і має прикладний характер. Кодекс може містити багато рукописів і текстів, однак ідея спрямування текстів та їх зміст, як правило, має цілеспрямований характер і створювався з певною метою, що знайшла відображення у тексті, прикрасах, оздобленні, оправі, структурі тексту як в оригінальному кодексі. Тексти могли поєднатися укладачем чи редактором свідомо (як, наприклад, збірники військових повістей), а також складатися випадково, як конволюти, а потім переписуватися.

Зміст кодексу – достовірність його первинної синтезованої ідеї, яка об'єднує всі компоненти, а значить базується на проблемі вірогідності вказаних компонентів і визначенні того, хто, з якою метою, якими засобами реалізував головну ідею – ідею твору та

особливих або допоміжних ідей щодо його репрезентації і, разом з тим, – щодо власного самовираження особи створювача кодексу. Вивчення кодексу, головним чином, окреслене останньою його якістю – кодексом як артефактом і можливістю реконструкції його долі завдяки аналізу структури та зовнішніх ознак, пов'язаних з походженням і соціальним обігом, а значить, із усім колом питань книжно-рукописної культури.

Внутрішній зміст – визначення об'єктивних та суб'єктивних причин створення кодексу. Так, серед особистих причин може бути звичайне переписування тексту пошкодженого протографа як обов'язок поповнення відсутнього в розпорядженні монастиря рукопису, або текстів для вдосконалення служби; естетичні уявлення, важливі для розуміння створювача творів або творів наставника; прагнення увійти в історію; самореалізація. Для XVII ст. коли значно підвищується загальна освіта, історичні твори, зокрема, хронографи, сказання, повісті тощо створюються на продаж, оскільки на них підвищується попит. Із рукописних книг, що зберігаються в ІР НБУВ, найбільш яскраво це проявляється, наприклад, у хронографах, зокрема, 1620 р. [35; 36; 37; 76; 77]. В таких випадках враховується “популярність” пам'ятки, її обсяг (історичні твори і твори, великі за обсягом, які, ймовірно, було вигідно створювати через значні прибутки).

Крім того, з'являються книжки, прагматичні за змістом:: лікарські порадики, посібники тощо. Такими можна вважати і історико-географічні твори, які в XVII ст. переписувалися та перекладалися, як творчі компіляції із західноєвропейських картографічних публікацій, наприклад, космографії 50-60-х років

XVII ст. [11; 47], Космографія кінця XVII ст. у складі збірника [13: 68 зв.- 92].

Об'єднання зовнішніх та внутрішніх ідей в кодексі породжує або видатні, або звичайні зразки кодексів. Передусім, це тексти рукописів, що увійшли до складу рукописної книги. Необхідно подавати їх перелік (автор, назва, заголовок); лакуни; довідкові розділи; вторинний текст (доповнення, глоси, коментарі тощо); редакції та ізводи.

Походження та призначення РК як реалізація її функції соціального спрямування на культуру, освіту, духовність, на нашу думку, є пріоритетними в питанні про класифікацію рукописних книг; безумовно, розподіл на книги церковні, світські та змішаного характеру може бути прийнятий лише на самому узагальненому рівні типології тому, що такий розподіл існує об'єктивно у сфері соціального життя і співпадає із соціальним призначенням книги, але, звичайно, не може бути ним обмежений.

Осмислення змісту кодексу в сукупності тексту, рукопису, твору, джерела важливе, однак, "ідеальна" мета кодиколога не завжди може бути реалізована, і тому необхідно детально описувати всі зовнішні ознаки кодексу, а також вивчати назви, самоназви, колофони, присвяти, післямови, структурні частини текстів кодексу з боку однорідності походження тощо.

Отже, "походження" може розумітися у двох аспектах - вузькому (автор, місце, соціальне коло, національна приналежність) і широкому (соціальні та політичні причини створення кодексу, що пов'язуються із вивченням конкретних історичних обставин, а значить і значного кола інших джерел).

Кодекси, як і всі історичні джерела, створювалися певними соціальними інституціями або особами, пов'язаними із соціальною структурою або соціальними процесами суспільства, але поліфункціональність РК як окремого типу джерела буде пояснюватися в кожному конкретному випадку її змістовим призначенням.

Якщо актові документи, що створювалися в канцеляріях церковної та світської влади і спрямовувалися на регулювання (визначення та закріплення) конкретних юридичних (правових та приватних) стосунків між владою та приватними особами, то рукописні книги застосовувалися для регулювання ідеологічної та соціально-психологічної сфер суспільства і відображали відносини між соціальними процесами, структурами та особами, що їх висловлюють. Проте цей вплив торкається переважно духовної культури суспільства, системи ідей, думок, принципів, уявлень, мрій, що мають переважно опосередкований та латентний характер. Тому поняття конкретного змісту для таких джерел існує лише в абстрагованому вигляді, оскільки відображає процес пізнання світу та його компоненти з духовної сфери суспільства: релігію, науку, мистецтво, освіту, мораль, віру, філософію тощо.

Соціальні функції кодексу, безумовно, будуть тісно пов'язані із соціальними функціями історичних творів, вміщених у ньому.

Рукописна книга, особливо з джерелом наративного характеру, може бути одночасно синтезом тексту – слова, музики, іконографічного або декоративного мистецтва – і виконувати як пізнавальну, так і естетичну, ідеологічну, культову функції. Навіть правові пам'ятки як державного, так і церковного характеру,

зокрема, устави, кормчі тощо – не лише книги, що регулюють суспільно-правові відносини різного рівня, а й відносяться до сфери суспільної моралі, етики та менталітету.

Зміст кодексу для рукописних книг XVII ст. може бути представлений як однією пам'яткою, так і збірниками. Якщо пам'ятка одна (Палея, Хронограф, Космографія, Повість Гвідо де Колумна, Александрія тощо), то внутрішній зміст кодексу і рукопису як писемної пам'ятки збігається. Однак, в даному випадку, необхідно аналізувати списки творів, час створення авторського тексту і причини його побутування у списках XVII ст. Якщо об'єднання текстів здійснювалося одним колективом створювачів (автором-редактором, переписувачем, інтролігатором та ін.) і однорідне за походженням (тобто кодикологічний аналіз свідчить про єдність паперу, розмітки поля тексту, нумерації, чорнила, почерків, оформлення, рубрикації тощо), необхідно аналізувати загальний зміст усіх пам'яток, що увійшли до його складу.

Якщо оправою об'єднані кодекси-конволюти, як правило, задля збереження текстів, то внутрішній зміст кодексу аналізується за частинами, єдиними за походженням. Такий кодекс синтезується, як облікова одиниця, однак, як явище культури, він описується окремо, навіть, якщо його частини датуються межами XVII ст.

Так, наприклад, в ІР НБУВ міститься збірник [13], який складається з десяти різночасових частин:

1) арк. 1–17 – поч. XVIII ст.: “О спасительных страстях”;

2) арк. 19–50 – 60–70-і роки XVII ст.: “Сказання о семи свободных мудростех”;

3) арк. 55–92 – кін. XVII ст.: “Начало русских князей”;

4) арк. 95–180 – остання чверть XVII ст.: літописець щодо обрання на престол російський великого государя Михайла Федоровича;

5) арк. 183–344 – 70-і роки XVII ст.: Казанський літописець (“Сказание вкратце о начале царства казанскаго и о брани , и о победах великих князей московских и о взятии Казани”);

6) арк. 346–362 – 80-і роки XVII ст.: “Список деяній истинных”;

7) арк. 363–374 – 80-і роки XVII ст.: “Послання старця Филофея Елезарова монастиря от божественных писаний”;

8) арк. 377–388 – 80-і роки XVII ст.: повість “Ина повесть содеяся в Великом Новгороде о взытии како из ада посадника Шила”;

9) арк. 390–416 – 70ті роки XVII ст.: “О государствах Азии Великой”

10) арк. 422–471 – 70-і роки XVII ст.: “Выписано из літописцев белорусского княжения великого князя Василя Ивановича всея России и о рождении сына его великого государя царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Росии”; арк. 462–471 – Выписано из кроники Польской, Летописца Александра Гвагнаина о приходе турскаго войска под Астраханское царство;

11) арк. 472–489 – 70-і роки XVII ст: “Исторія вкратце о Бохеме, еже есть о земле чешской“;

12) арк. 491–513 – 80-і роки XVII ст.: “Приклад дивний, коль благ Бог и все силен и како прелогаает печальная на радость смышлением внешних диописец известию об Апполонем королі Тирском, и о Тарсии кралевне“.

Безумовно російський за походженням, збірник однак репрезентує репертуар тих оповідних джерел, що читалися та переписувалися в Україні. Так, відомий список Казанського літописця, що нині зберігається у Санкт-Петербурзі у БАН, написаний західноукраїнським скорописом (фонд Шлецера – БАН, 32.8.8.) [125: 82], а також численні літописці, що мають ознаки мовного впливу.

До умовно світських рукописів ми відносимо рукописні збірки духовного походження, що можуть, наприклад, включати житійну літературу і виписки з історичних творів про життя та діяльність окремих осіб. Таким є макарівський “Цвітник“ [57], в якому містяться виписки із “Казанської історії“, повісті світського характеру.

З іншого боку, як єдиний кодекс мають описуватися книги, що були усвідомлено або неусвідомлено розділені і оправлені, як два різних кодекси. Таких випадків, коли пам’ятка може зберігатися у різних сховищах, є досить багато у археографічній практиці. В ІР НБУВ, наприклад, міститься згаданий вже “Цвітник“, який існує у вигляді двох рукописних книг малого формату (8°), що були не лише оправлені, а й пронумеровані пізніше, як дві окремі книги.

Іншим прикладом може служити Хроніка Леонтія Боболінського (Український Хронограф) [50]. Частина цього рукопису знаходиться в Кракові, у Бібліотеці Польської Академії наук.

2.3. Рукописна книга XVII ст. в фондах ІР НБУВ: жанри і види пам'яток

Хоча у XVII ст. проникають тенденції персоніфікації літературних та історичних творів, однак характерною рисою рукописної традиції історичних компіляцій як у попередньому XVI, так і у XVII ст. є анонімність, невизначеність дати і місця походження, відсутність уніфікації назви і заголовку. Усі ці атрибути встановлюються на основі комплексного аналізу кодикології, палеографії, текстології, історичного мовознавства. Кодикологічний аналіз передує спеціальному.

Спадщину України цього періоду слід розглядати в контексті першої хвилі Відродження. Значного розвитку в XVII ст. в Україні набула проповідницька та полемічна література, представлена творами видатних релігійних діячів, таких, як Лев Крезва (Лаврентій в черн., Лев Бейда Ревуцький) і Захарія Копистенський, Іоанікій Галятовський, Мелетій Смотрицький, Стефан Яворський, які писали і слов'янськими мовами, і латиною. З'являються перші збірники літературних творів.

Особливу групу в рукописній спадщині XVII ст. складають пам'ятки історичного змісту. В інших викладається світська та

політична історія. Друга половина XVII ст. є періодом появи таких історичних компіляцій, як “Густинський літопис” (друга половина XVII ст.) Михайла Лосицького, “Кройніка” Феодосія Софоновича (1672–1673), “Київський Синопис” Іннокентія Гізеля, місцевих літописців, повістей та сказань, численних пізніх редакцій хронографів, що суттєво відрізнялися від перекладних хронографів тощо. Наприкінці XVII ст. з’являється Український Хронограф – “Хроніка” Леонтія Боболінського 1699 р., поширюється руський хронограф західноруської редакції. Розвивається місцеве літописання України: “Літописці Волині і України”; Літопис Яна Бінвільського; Острозький літописець; Крехівський літописець; Хроніка 1636 р.; Львівський літопис Михайла Гуначевського (1489–1650) тощо. Хоча літописні пам’ятки ІР не репрезентують повний репертуар пам’яток літописання та історичних компіляцій літописної форми, однак ті з них, що зберігаються в ІР НБУВ, дають можливість визначити загальні принципи та специфічні риси кодикологічного опису їх як рукописно-книжних пам’яток.

Характерною особливістю є поява значної кількості посібників з наукових знань як для навчання у школах (букварі – “Книга, нарицаемая Алфавіт”, арифметики, граматики Мелетія Смотрицького, риторики, словники латино-руські тощо), так і для практичного застосування у житті та професійній діяльності, в тому числі медичні посібники, лікувальні поради, а також такі, наприклад, як переклад “Гипіки” (наука військовим читачам про кінне мистецтво), календарі та зелейники, гороскопи тощо.

Значну групу рукописних книг XVII ст. в фондах ІР НБУВ складають списки оповідних джерел російського походження, що

пов'язано як з поширенням впливу російської культури у другій половині XVII ст., так і з політикою комплектування колекційних зібрань, що утворювалися у ті часи. Основу зібрання ІР НБУВ складають збірки православних монастирів та церков Лівобережжя, Київської духовної академії, Київського університету св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, різних просвітницьких установ, окремих осіб тощо. Серед них: літописні та історичні твори, публіцистичні збірники (Сказання Авраама Паліцина про облогу Троїце-Сергієва монастиря, Казанський літописець, Новий літописець, Степенна книга, хронографи, космографії, палєї, історичні оповідання про Азовські походи), перекладні пам'ятки історії та літератури (Александрія, Троянська війна Гвидо де Колумна, О державах Азії, Історія вкратце о Богемії, Оповідання про Апполона, короля Тирського тощо).

Діяльність братств в Україні та Києво-Могилянської колегії, просвітництво духівництва і, зокрема, Петра Могили викликали появу значної кількості національної інтелігенції, яка внесла значний вклад у розвиток освіти і появу нових літературних жанрів. Актуалізувалися друкарство, архітектура, мистецтво тощо. У цей період з'являються значні за обсягом пам'ятки полемічної літератури Іпатія Потія, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Христофора Філалета, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького та ін. Наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст. писав свої поетичні твори Іван Вишенський.

З другої половини XVII ст. в Україні складаються різні умови розвитку для її географічних частин: Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини. На Лівобережжі, в Києві і Слобожанщині

посилюється проникнення російської культури. Цей фактор слід враховувати при аналізі походження і складу рукописних книг XVII ст., зокрема, при оцінці сучасного стану збірок.

З точки зору історії писемної спадщини усе коло рукописної книги XVII ст., як й іншої рукописної книги, можна представити в залежності від предмету вивчення та класифікувати за напрямками знань і практичної діяльності. Стосовно рукописних пам'яток – це пам'ятки літописання; філософської думки; з історії церкви в Україні; української мови та літератури; політично-правової культури; історичної думки; літературні твори; пам'ятки музичної культури; українського мистецтва; природничо-наукові (у тому числі, картографічні та географічні); дидактичні твори та педагогічна спадщина; етнографічна і фольклорна спадщина; наукові твори, посібники та допоміжна література з практичних знань.

Однак для кодикологічної класифікації цей підхід не може бути остаточно прийнятим у зв'язку з тим, що одночасно кодекс є пам'яткою, наприклад, філософської думки та з історії церкви, української мови та літератури; історичної думки; українського мистецтва тощо. Природничо-наукові (у тому числі – Космографії) одночасно також можуть бути як пам'ятками мови, так і науковими та дидактичними творами, посібниками з практичних знань. Тому класифікація за жанрами передбачає скоріше типологічні характеристики творів, об'єднаних в окремий вид кодексу.

Проблема типології та класифікації рукописної книги в історико-кодикологічному аспекті ще чекає на окреме дослідження, яке стане можливим після атрибуції та суцільного опису рукописних

книги XVII ст. в Україні. Такий опис може дати емпіричний матеріал для аналізу і узагальнень. Класифікація РК за основу має взяти не лише жанрову характеристику, а й кодикологічні ознаки походження: національні ознаки (не зважаючи на мову як на основий критерій, оскільки усі церковнослов'янські книги не можуть бути охарактеризовані за мовною ознакою, однак це можливо зі специфічним використанням графіко-палеографічних та лінгвістичних особливостей тощо). Українське походження таких рукописних книг доводиться не лише специфікою мовних ознак, а й з урахуванням створювачів та їхніх записів, скрипторіїв, побутування, власників і покровителів, вкладних записів, типів почерків і видів оздоблення тощо. Класифікація таких кодексів має бути проведеною спільно істориками, філологами, картографами, що вивчають писемну спадщину. Фахівці-джерелознавці XIX – початку XX ст. пропонували обмежитися поняттями типових назв, жанрів або визначення складу (монотекстове джерело або збірник).

Археографічна практика, згідно з традиціями старої школи, визначала класифікацію за релігійним та світським походженням і предметним призначенням книг з урахуванням системи знань, що існувала на той час. Далі книги розподілялися на підрозділи: Святе Письмо та його тлумачення, богослужбові книги (літургіка, канонічне право), твори отців та вчителів церкви, проповідництво, богослов'я (основне, догматичне, моральне, морально-повчальне тощо), церковна та громадянська історія, філософія, право, словесні, фізико-математичні, природничі науки тощо. На завершення, як правило, виділялася група книг, які було важко віднести до певного розділу: вони мали назву “смесь” або “разное”. Наступний

ієрархічний рівень передбачав ще більшу конкретизацію в залежності від загального предмету, наприклад, ветхозавітні книги, новозавітні, богослужбові, нотно-півчиські, полемічно-догматичні; історико-літописні, історико-публіцистичні; медичні та лікувальні; фольклорні; природничо-наукові тощо. На останньому рівні існували як жанрові визначення (літописи, хроніки, хронографи, статути, космографії, ізборники, палєї, сказанія, повісті, лікувальники, щоденники тощо), так і власне назви окремих рукописів. Практично така класифікація є бібліографічною за предметно-тематичним принципом і, залежно від типу видання, відображає науково-пошукові потреби дослідників.

Так, ми пропонуємо кодикологічно встановити типи пам'яток за узагальненою назвою, що надає можливість орієнтуватися у колі пам'яток як історичних джерел.

I. Першу значну за обсягом типологічну групу складають історичні твори. Серед них виділяються пізніші літописні компіляції та козацькі літописи, які можна вважати найзначнішими історичними пам'ятками цього періоду, які під час кодикологічного опрацювання описуються детально з боку складу.

1). Літописи, літописці, літописні нотатки, літописні компіляції: угоруські літописні нотатки 1542–1644 рр. [45] та Угорський літописний збірник; Літописець про землю Полтавську [33]; літописні нотатки та розрядні виписки російського походження (із збірки М. Костомарова) [38]; Літописці із традиційними назвами “Исторія в пам'ять прийдущим родам” (із зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту) [78].

Літописи російського походження переважно репрезентували літописці нової династії Романових “З початку князівства по царювання Олексія Михайловича” [14]. До нього можна додати й Літописець середини XVII ст. “Из разных многих и досвіченных авторов и гисториков диалектом русским” [15]; літописець кінця XVII ст. з оглядом подій всесвітної та російської історії (без назви) [34].

Закономірно, що виникнення таких творів, які можна назвати пізньою формою літописів, були викликані ренесансними явищами національної культури як у Росії, в якій після подій “смути” почала правити нова династія, так і в Україні, коли в ній сформувалася гетьманська форма правління, і козацтво осмислювало себе як носія національної культури і державності, що й спричинило до появи козацьких літописів [185: 17].

Кількість рукописної книги XVII ст. релігійного змісту в ІР НБУВ приблизно вдесятеро перевищує кількість світської. Виникають нові жанри, передусім, “нового літописання”.

У цей період в Україні поширюються літописні пам’ятки також російського походження. Окрему групу складають літописці, які можна вважати історичними творами літописної форми, як наприклад, “Новий летописец”. [79] кінця XVII ст., значно поширений у списках, які розповсюджувалися і в Україні, в тому числі й переписувалися [88].

Літописці репрезентовані також такими творами, як “Начало русских князей”; “Літописец щодо обрання на престол російський великого государя Михайла Федоровича“. У 70-і роки XVII ст. – це Казанський літописець: “Сказание вкратце о начале царства

казанскаго и о брани, и о победах великих князей московских, и о взятии Казани“.(у збірнику кінця XVII ст.) [13].

Умовно до цієї групи ми відносимо й Літопис св. Дмитра Ростовського, зокрема його чорнові матеріали [62] (поч. 1693 р.). Автограф із нотатками св. Дмитра Ростовського на першому арк.: “Сие написано в лето от Рождества Христова [АХЧГ]. іюня КИ”. Напечатано в Древней Вівлиофике [205: 297]. Арк. 1: темнокоричневим чорнилом: “Летопись собственноручная Святителя Димитрия митрополита Ростовскаго“. Знизу аркуша тим самим почерком: – “Из Библиотеки Лавры Киевопечерской“.

2). Окрему групу історичних творів складають Синописи, які також мають літописну форму. Синопис Інокентія Гізеля представлений в ІР НБУВ двома списками [12; 21].

Синопис не був видрукуваний, тому поширювався у списках, в тому числі і в Росії. Маючи загальну назву “Синопис или краткое собрание от разных летописцев о начале слав[я]но-російскаго народа і первоначальных князей Богоспасаемаго града Киева“, він однак переписувався і компілювався з іншими пам’ятками, наприклад, історичними повістями.

3). Хронографи і хроніки. Український хронограф (Кройніка Боболинського) [50], а також ще один український хронограф 70-80-х років XVII ст. [15]. Список Леонтія Боболинського з його передмовою, 1699 р. є із зібрання Чернігівської духовної семінарії. Частина цього рукопису знаходиться в Кракові, у Бібліотеці Польської Академії наук. Придбана у 1968 р. під назвою, зазначеною на арк. 1. “Летописец сий есть кроника з разных авторов и гисторыков многих диалектом руским есть написана в монастыру

[Свято] Троицком Ільинском Черніговском Ієромонахом Леонтієм Боболінским законніком монастиря Видубицького Київського року от Рождества Христова [1699], місяця апреля, дня [23]“. На арк. 2 – передмова “Слово ко любимому читателю всякому“.

Важливими джерелами української історії книги та публіцистики є Хроніка Матвія Стрийковського [32].

Хронографи репрезентовані в ІР НБУВ у значній кількості: кінця XVIII ст. [16] . Хронограф т.з. західно-руської редакції [17]; Хронограф редакції 1620 р. [35; 36; 37; 76; 77] (всі хронографи див. у п. 1 розділу 3 дисертації – М.І.).

4). Палея історична. Перекладна пам'ятка, що викладає біблійну історію від створення світу до царя Давида, на відміну від Палеї тлумачної (а також Палеї хронографічної, переробки Палеї тлумачної), що не має тлумачень та полемічних відступів.

У фондах ІР НБУВ зберігається Палея із збірки Мелецького монастиря. Палея історична, 1661 р. [60]. Заголовок: “Сия книга бытия небеси и земли. Изложение иже во святых отца нашего Иоана Златоуста, Архиепископа Константина града. О сотворении твари видимыя и невидимыя и о пришествии [Христовем], и о воплощении его, и о распятии, и о суде, и о законе, и о [утверждении] жидовском“.

5). Збірники історичних творів різного характеру [43; 41] із зібрання рукописів Університету св. Володимира.

II. Другу значну за обсягом типологічну групу складають історико-літературні твори: повісті, сказання, історичні компіляції комплексного виду, що мають публіцистичний характер.

1). “Троянська історія“ Гвидо де Колумна (“Історія про руйнування Трої”). В ІР НБУВ зберігається один список цього твору кінця XVII ст. із збірки Публічної бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька [75]. Цей перекладний белетристичний твір був дуже популярний упродовж двох століть. Белетристичний твір, дуже поширений в XVII ст. Латинський твір створений у 70-х роках XIII ст. італійцем Гвидо де Колумна, переклад з латини був здійснений в кінці XV – на початку XVI ст. [224].

2. “Повість о Варлааме и Иоасафе” [52], датована серединою XVII ст. – перекладна пам’ятка грецького походження.

3. “Александрія” (“Повість об Александре Македонском и о хождении его“) – початок XVII ст. [16].

4. Сказання, що репрезентують повчальні оповіді. Серед них слід відзначити списки XVII ст. “Сказанія Авраамія Паліцина про облогу Троїце-Сергієва монастиря“ [40; 41; 51]. Передмова читається, як “Історія в пам’ять предыдущім родам, да не забвенны будут благодеянія, иже показаная...сему же казанію начало сице“ про келаря Авраамія Паліцина. Оповідання починається з першого розділу (“а”): “О приходе под Троицкий Сергиев монастырь гетмана Петра Сапеги та пана Олександра Лисовского и панив многих”.

До цієї групи належать також історичні сказання оповідного плану, зокрема: “Сказання о державах Азії Великої“, “Історія о Кітайському царстві“ та “История вкратце о Бохеме, еже есть о земле чешской“ [13: 390–416, 455–471, 472–488].

5. Окремий вид наративних джерел репрезентують такі пам’ятки історичної прози, як збірники історико-публіцистичних творів [63;66; 70; 73].

До них можна віднести і “Степенні книги царського родословія”.

Степенна книга (“Книга степенная царского родословия, иже в Рустей земли в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей...”). У фондах ІР зберігається три примірники Степенної книги, які датуються XVII ст. [25; 27; 59]. Одна з них [59] – із зібрання книг митрополита Макарія; інші надійшли до ІР з Лаврського музею. Прикрашені художніми різнокольоровими заставками, рослинного типу, розмальовані. Степенна книга одна з найвідоміших російських літературно-історичних пам’яток XVI ст. Імовірним автором вважається митрополит Московський Афанасій (Андрій) (початок XVI ст. – між 1568 та 1575 рр.) (це довів санкт-петербурзький дослідник П. Г. Васенко [224]). Степенна книга послідовно викладає російську історію до кінця 7068 р. (серпень 1560 р.). Початок створення протографа Степенної книги датують 1560 р., а кінець – березнем–груднем 1563 р. Цей звод був складений на основі літописів та хронографів. Щонайперше, – це Ніконовський літопис (за Патріаршим списком). Це була перша спроба запровадити систему у велику кількість літописних відомостей, метою автора було встановлення великокняжеської генеалогії. В рукописі Степенної книги (вперше надрукована Міллером у Москві в 1755 р.) був такий заголовок: “Сказание о святом благочестии русских началодержцев и семени их святого и прочих“. Справжній заголовок її був узятий із перших рядків передмови: “Книга степенная царского родословия, иже в рустей земли в благочестии просиявших Богоутвержденных

скипетродержателей“. Степенна книга презентує історію церковну та громадянську, яка була написана мовою житій.

III. Третю типологічну групу складає історико-природнича книга, репрезентована, передусім, космографіями і лікарськими порадами.

1). Космографії. Таку назву мав цілий ряд географічних творів, перекладних або російських компілятивних, які були розповсюджені в XVI–XVII ст. В другій половині XVII ст. одним з найвідоміших став переклад з польської мови Хроніки Мартина Бельського та його космографі. XVII ст. Ми датуємо три кодекси, які зберігаються в фондах НБУВ: ф. 33, № 11 (збірка Маслова) – 1672 р. [47], ф. 301, № 438 л (ЦАМ) [11] – 50–60-х років XVII ст.; Космографія у складі збірника [13: 68 зв.–92].

Ф. 33, № 11 (збірка Маслова). 1672 р. Заголовок: на арк. 1: “Книга глаголемая Козмография, иже есть описание всего света, земель, трех [частей] Сынов Ноевых, Сима, Хама, Нофета. I о четвертой части новой земли. Еже именуется Америка на западе“. Назва на арк. 25: “Книга глаголемая Козмография, сиречь [всемирное] описание земель, воедино пребывание. И ко знаменованию и [сте во] кругах небесных“. Далі – текст: глава “а“.

Арк. 267: “Слово совершительное книги Козмографии, в ней же воспоминает о разрушении царств“.

2) Лікарські поради. В ІР НБУВ зберігаються лікарські поради 50-70-х років XVII ст. Так, можна згадати три рукописи із зібрання КДА, де зібрані рецепти та поради щодо лікування: ф. VIII, № 193 – кінець XVII ст. [42], другий – ф. 301, № 494 п – 70-і

роки XVII ст. [7; 206: 436]; ф. 33, № 5 – кінець XVII – початок XVIII ст. [46].

Для лікарських порадників цього періоду характерною є наявність передмов із вказівкою на джерело, з якого виписано поради та рецепти. Так, у лікувальнику із зібрання ЦАМ [7] подається передмова “Предисловие лечебнику, из никонские книги о художествах, дозволенных мирским людям, и о [дозволении] врачебного художества мирским и инокам“, а також вказується на джерело – “З Педамонта врача собрано“. Для цього виду рукописних книг характерний невеликий формат, як правило, в 4°, найбільш зручну для користування у практиці лікування, оскільки 8° занадто малий, а 1° – занадто великий. Почерки, якими написані лікарські порадники, – чіткі й зрозумілі, скорописні, побудова тексту постатейна.

Лікарські порадники склали значну кількість рукописних книг. Характерними особливостями лікувальників є їх практична значимість у побуті, а отже й значна використовуваність. Як правило, ці рукописи мають дуже цікавий матеріал для вивчення походження рукописів та їх побутування. Здебільшого вони значно пошкоджені, багато разів реставрувалися, дописувалися, мають значну кількість записів на форзацах, краях рукописів, різні позначки, що є цілком зрозумілим, аналізуючи практичне значення цих книг. Так, у вже згадуваному лікувальнику [7] велика кількість різноманітних записів на форзаці верхньої кришки різночасова. Багато вензелів “ДВМ“, що свідчить про те, що його власник цінував цей рукопис.

3. До цього ж типу відносимо й зелейники: ф. 301, № 491 п [6].

4. Різноманітні рукописні тексти, спрямовані на лікування, в тому числі молитви та заговори [3]; гороскопи [26, 65].

IV). Четверта типологічна група – науково-практична література щодо економічної, господарчої діяльності.

Серед них необхідно репрезентувати рукопис “Гипика” – “Про кінне мистецтво”. Звернення відображає відразу зміст книги: “Ко благосердому воинському читателю”. Зміст на арк. 2–4 зв.; назва на арк. 5: “Гипика, или проблема о лошадях” [8].

V) П’яту типологічну групу складають підручники та інша навчальна література.

Серед них на особливу увагу заслуговують підручники кінця XVII – початку XVIII ст. “Грамматика” Мелетія Смотрицького: ф. 301, № 483 п. [4]; “Арифметика”: ф. 301, № 484 п [5]; “Книга нарицаемая Алфавит”: ф. 313, № 18 [74]; “Лекзікон латинській Скалетика преложение на словенский”: ф. I, № 5427 [24].

2.4. Зовнішні кодикологічні ознаки для визначення походження, призначення та побутування РК. Кодикологічний зміст поняття автора і назви кодексу в рукописних книгах XVII ст.

Основним завданням кодикологічного аналізу як виду науково-практичної діяльності є визначення походження, призначення та побутування рукописної книги. Загалом, це означає

вивчення історії кодексу, що включає проблему походження та побутування кодексу, – це є головним підсумком кодикології.

Історія кодексу знаходить своє відображення практично у всіх компонентах рукописної книги як артефакту, як своєрідні “залишки“ фактів побутування та взаємодії книги з духовною і матеріальною історією суспільства. Вона пов’язана з походженням та функціями РК і вивчається через аналіз створення (скрипторії, тематику, техніку, почерки та шрифти, орфографію, художнє оформлення тощо) та розповсюдження книги (книготоргівлю, вклади та інші шляхи поширення, географію і соціологію книги); через формування книжкових зібрань та колекцій (умов створення, складу, впливу на суспільство); через використання (соціологічних аспектів) книги (соціального складу замовників, читачів, впливу книги, реакції на книги тощо); а також через репертуар РК різних соціальних прошарків [126: 14–27; 118].

Усі компоненти РК, що є об’єктом зовнішнього аналізу, знаходяться у тісному зв’язку між собою. Вивчення кодикологічних зовнішніх ознак кодексу дозволяє здійснити реконструкцію його первісного вигляду та пізнішого існування.

Необхідно аналізувати зміни оправи, почерків, чорнила, розлінування аркушів, паперу, нумерації, рубрикації, оздоблення, фарб, структури тексту, колонтитулів, складу зшитків, позначок тощо. Оправа у XVII ст. конструктивно також спрощується, в ній небагато жолобків, скосів, квітастих корінців та капталів, шкіра товстішає. Майже усі рукописи пишуться скорописом, який має атрибутивні властивості за типом почерків. Це надає додаткових можливостей для вивчення походження рукопису.

Для XVII ст. змінюються системи розлінування аркушів: як правило, це подвійна розліновка поля та одна лінія на рядок. Ретельність розліновки та почерків зберігається лише в офіційних рукописних книгах (як, наприклад, у Степенній книзі [25; 27; 59]), або значних за обсягом хроніках та літописах, де зовнішньому вигляду рукопису приділялося багато уваги, як, наприклад, у Кройніці Матвія Стрийковського [32].

З'являються прості рукописи повсякденного користування, де розліновка майже відсутня.

Важливим завданням є встановлення однорідності рукописної книги, технологічний процес її створення, вставки та пропуски, пізніші напластування.

Подальші дії кодиколога в цьому напрямі спрямовуються на встановлення дати створення рукописної книги, замовників та створювачів кодексу, географічної локалізації тексту та кодексу; з'ясування побутування кодексу, тобто встановлення тих, хто читав, переписував, використовував РК для служби, шляхи міграції книги, її вартість тощо.

У структурі РК походження та побутування буде виражатися такими елементами:

1. Дати створення кодексу та всіх його компонентів: вірогідність вказаної переписувачем, інтролігатором, оздоблювачем та іншими дати; підтримка вірогідності дати або її встановлення через аналіз матеріалу письма, філіграней, розліновки, типів оздоблення, типів почерків, реалій тексту списку (з допомогою текстології) тощо. Дата створення кодексу базується на використанні філігранознавчого аналізу. Цей метод у сукупності з

іншими спостереженнями дозволяє встановити однорідність кодексу, походження його частин, дати змінювань та доповнень тексту. Слід зазначити, що дати створення текстів порівняно з попередніми століттями частіше вказуються в рукописних книгах XVII ст., причому в складних випадках можуть вказуватися й дати і місце перекладів. Так, у кодексі про кінне військо мистецтво (“Типика“) [8] на арк. 152 зв. вказується рукою самого писця “Преведена сия книга в Царствующем Великом граде Москве. АХПЕ. Преводником Стахием Гадзаловским“, нижче пізніше зроблений запис олівцем “1685“.

2. Дати змінювань і доповнень тексту: глоси, інтерполяції, коментарі, приписки, виправлення тощо; аналіз часу доповнень та їх характеру. Важливими є зміни систем техніки письма, оздоблення, нотації, рубрикації, організації аркуша, структурування тексту, опрацювання, матеріальних лакун тощо. Хоча такий аналіз є прерогативою текстології, однак кодиколог має показати наявність таких вставок. Зокрема, такі зміни характеризують порадики та рукописи практичного спрямування, як, наприклад, лікарські порадики. Як правило, вони містять вказівку на те, звідки виписується та доповнюється текст, або коментарі. Тут аналіз часу змін відбувається виключно за почерками, чорнилом та мовою.

3. Назва кодексу та творів, що увійли до його складу. Поняття “назва“ є сукупним терміном, прийнятим як для однієї пам’ятки, так і для серії пам’яток, що можуть мати різний зміст та авторів (літопис, літописець, хронограф, космографія, повчання, збірник тощо). Крім того, вводиться поняття “заголовок“ як назва кодиколога та “самоназва“ як заголовок, що приміщений в тексті.

4. Локалізація (місце створення кодексу або його частин): встановлюється, спираючись на всі можливі факти критики тексту, оздоблення, письма, матеріалу, оправи, на записи створювачів кодексу, на мову тощо.

5. Особи, що мають відношення до створення кодексу: автори, переписувачі, редактори, замовники, перекладачі, коментатори, оздоблювачі.

У кодикології поняття автора є сукупним. Автор кодексу це і писець, і автор твору, і редактор, і оздоблювач, і інші особи, які мають безпосереднє відношення до створення тексту, його переписування та оформлення. Світськість проявилася у поступовому збільшенні авторських творів і творів, де персоніфікується писець, інтролігатор, читач. Хоча списки попередніх творів (хронографів, космографій, збірників тощо) залишаються анонімними, традиція XVII ст. вже знає автора твору.

6. Особи, які мають відношення до використання кодексу (власник; вкладник; читач; замовник, покупець тощо); ті, які не мають відношення до використання кодексу, тобто згадані в приписках (з встановленням імен, походження, професії тощо). Це має велике значення для аналізу сердовища побутування книги і висновків щодо загального рівня освіти та культури.

Тому опис передбачає аналіз таких ознак, як власницькі, геральдичні та облікові знаки (штампи, екслібриси, суперекслібриси, герби, монограми та ін.), а також записів, зокрема тих, що відносяться до історії кодексу (власницькі, вкладні, купівлі-продажу, історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, побутові, випадкові). Вони мають особливе значення для

дослідження кодексу і можуть бути класифіковані на ті, що відносяться до історії створення кодексу, ті, що відносяться до історії побутування кодексу, а також ті, що прямого відношення до історії кодексу не мають, але їх зміст може допомогти у встановленні соціального складу і кола читачів (див. про записи у п. 2 розділу 3 даної дисертації).

Записи також є самодостатніми за цінністю матеріалу, що міститься в них, оскільки там є згадки про історичні події, явища природи, фольклорні обряди, побутові звичаї тощо. Взагалі записи мають важливе джерельне значення, тому інтерес до їх вивчення (як в контексті історії кодексу, так і як самостійних мікроджерел) з боку істориків книги і просто істориків дуже великий.

Записи, що мають відношення до історії створення кодексу, або ті, що містять будь-яку інформацію, повинні розглядатися нарівні із загальною критикою тексту.

Назва кодексу складається з таких елементів, як заголовок, назва, самоназва текстів.

Назва кодексу, як згадувалося, є сукупним терміном, що є прийнятим як для однієї пам'ятки однорідного кодексу (наприклад, “Палінодія“ Захарії Копистенського), так і для серії пам'яток, що можуть мати різний зміст та авторів (літопис, літописець, хронограф, космографія, повчання, збірник тощо). Крім того, вводиться поняття “заголовок“ як назва кодиколога та “самоназва“ як заголовок, що приміщений у тексті.

Кодикологічне поняття назви складається власне з заголовку, назви рукопису, самоназви рукопису, а також загального заголовку типологічного характеру. Так, поняття “збірника“ має бути

уточненим у будь-яких випадках. Збірники можуть бути змішаного складу, історичні, поетичні, історико-публіцистичні, полемічні тощо. Вони можуть бути одномоментно створеним і, як вказувалося, різночасовими конволютами. У свою чергу, вони, як правило, також складаються з різних частин, які поєднуються походженням.

Збірник, складений одномоментно, є важливим об'єктом культури певного періоду і дає можливість отримати уявлення про коло читання та освіти того часу навіть, якщо розповсюджувалися численні компіляції з різних джерел, що є характерним для XVII ст. Прикладом такого кодексу є Збірник 70-х років XVII ст., що включає Синопис Іннокентія Гізеля та “Повість о Мамаевом побоищи” [21, 22]. Про одномоментність такого збірника свідчать філіграні (“*alla moda paper*” та “герб з одноглавим орлом”), розліновка, нумерація зошитів. Однак загальна назва (або спільний заголовок) не може бути представлений в кодикології, як “Збірник історичний” без уточнення змісту). Розпис змісту в такому випадку є обов’язковим елементом опису.

Крім того, в рубриці “Склад рукопису” виділяється загальна назва: наприклад, “Синопис Іннокентія Гізеля” (на 1–127 арк.) та самоназва “Синопис или краткое собрание от разних летописцев о начале славяно-росийскаго народа і первоначальных князей Богоспасаемаго града Киева” (арк.1). “Повість о Мамаевом побоищи” – загальна, усталена в побутуванні назва та самоназва: “О войне великого князя с татарским царем Мамаем”.

У структурі тексту для XVII ст. ще немає усталених рубрикацій. Заголовки, зміст (“оглавление”), передмови та присвяти, а також післямови і колофони не мають абсолютного закріпленого

місця, тож кодиколог має уважно вивчати усі ці розділи в тексті. Іноді змісту, де перераховуються розділи і підрозділи, взагалі немає (як, наприклад, у Синописі, а рукопис починається відразу текстом: на 1 арк. “О житии святого благовернаго великого князя киевскаго і всея Росии, первейшаго самодержца Владимира“, також як і у “Повісті о Мамаєвом побоїщі” (арк. 128–185) – відразу починається перший розділ – “О извещении великому князю Димитрию, яко нечестивый Мамай идет войной на Русь“. Це також додаткове свідчення про те, що переписувалися вони в одному скрипторії і скоріше за все – на продаж.

Іноді заголовок вміщується після змісту та передмови. У Новому літописці (“Книга, глаголемая Новый летописец“ [79] назва приміщена на арк. 24, після передмови та змісту, початок: “Степень царя и великого князя Федора Ивановича и всея Руси. В ней же сперва степени немногие главы“. Разом з тим, хоча назва іноді втрачається разом з першими аркушами пошкодженого рукопису, як наприклад, в тексті “Сказаніе Авраамія Паліцина“ [51; 40], атрибуція таких пам’яток у зв’язку із вкладною за структурою вступною частиною пам’ятки цілком можлива. Це сказання починається на I арк.– зміст, починаючи від першого розділу “а”: “О приходе под Троицкий Сергиев монастырь гетмана Петра Сапеги та пана Олександра Лисовского і панив многих ...“. Потім розділові дві сторінки та на арк. 3 – передмова “История в память предыдущим родам, да не забвенны будутъ благодеянія, іже показаная...сему же казанію начало сиче“ про келаря Авраамія Паліцина. Використання кіноварі як рубрикаційної ознаки дозволяє уявити структуру кодексу.

Відсутність назви на арк. 1 є звичайним явищем. так, Гипика, наприклад, взагалі не має назви, а починається із звернення: “Ко благосердому воинскому читателю“, потім зміст на арк. 2–4 зв., і лише на арк. 5 подається назва: “Гипика, или проблема о лошадях“ [8].

Немає назви і в підручнику “Грамати́ка” [4], де на арк. 1 починається текст: “Что есть грамати́ка” – без назви і передмови.

Український хронограф (Кройніка Боболінського) репрезентує нам в кінці XVII ст. вже розвинуту структуру початку оформлення титулів і передмов [50]. На арк. 1 – назва: “Летописец сий есть Кройника з разных авторов і гисторыков многих диалектом руским есть написана в монастыру [Свято-Троицком] Ильинском Черниговском Іеромонахом Леонтием Боболінским Законником монастыря Видубицкаго Киевского року от Рождества Христова 1699, месяца апреля, дня 23“. На арк. 2 – передмова: “Слово ко любимому читателю всякому”. На арк 3 – “Оглавление рече которие в сей книзе обретаються“.

Художнє оформлення тексту в кодикології має велике значення. Однак оздоблення тексту світської книги порівняно з релігійною для XVII ст. набагато бідніше. Крім суто естетичної та дидактичної функції, тобто для естетичного сприйняття змісту тексту, воно може також відігравати роль допоміжного матеріалу при визначенні часу та регіону створення рукописної книги. Орнамента́ка рукописів у цей період вже характеризується ознаками українського бароко, проникненням в оздоблення заставок, малюнків, ініціалів соковитих кольорів та наявністю розмаїття рослинних елементів оздоблення аркуша та оправи. Початок XVII

ст. для української орнаментики РК відзначений ще плетеними заставками, хоча в них уже з'являються елементи рослинних мотивів. Такими є рукописи НБУВ – ф. 301, 350 п; ф. I, № 3367; ф. I, № 7475. Такі ж само тенденції зустрічаються і в західному регіоні України, що свідчить про єдність культурних впливів та розвиток власної оздоблювальної школи рукописної книги в Україні (ЛНБ – ф. I, № 330; ф. II, № 122, 123).

У цей період активізується процес проникнення прикрас до українських рукописів. І. Свенцицький і Я. Запаско відзначали сильний вплив “друкарського” типу прикрас та використання заставок і гравюр, вирізаних із стародруків. Стародруковані вклейки зустрічаються в деяких нотних ірмолях (НБУВ, ф. I, № 5391; ф. 312, № 112/645 с).

Оздоблення тексту часто збігається з елементами оформлення стародруків, використовується фронтисписний варіант декоративних арок, колофонів, колон тощо. Друга половина XVII ст. характеризувалася сплеском мистецтва оформлення книги, хоча й простішого, однак, набагато повільнішого, в заставках: демократичного. чорний і темнокоричневий фон для заставок з чудовим рослинним орнаментом, який відображав багатство рослинного світу України, використання золота, різноманітність фарб найбільш властиві для рукописів середини та другої половини XVII ст. В українських рукописах цього часу широко застосовуються медальйонні зображення святих у центрі рослинної заставки, що є характерним для рукописних книг західного регіону України, зокрема півчих рукописів (ЛНБ, ф. 77, № 123; ф. 2, № 122; Львів, ДМУМ, № 786 (0.61). Для рукописних книг богослужбового

призначення, Святого Письма заставки і малюнки відзначаються розкішно, зустрічаються зооморфні мотиви (ДМУМ, № 786, (0.61) або унікальні зразки історизованих ініціалів (з сюжетними малюнками із зображеннями людей та тварин) (ЛНБ, ф. 2, № 123 (№ 16)).

Для першої половини XVII ст. ще характерними є прикраси мініатюрами, як, наприклад, у змішаному життійному збірнику із збірки, подарованої московським митрополитом Макарієм (ф. 302, N 29–30), де вміщується 183 мініатюри [57].

Разом з тим, відзначається інша тенденція – спрощення у книжці світського характеру прикрас, які набувають схематичного характеру, або є значно простішими заставками, ініціалами, які малюються як кіновар'ю, так і суриком. Це найбільш характерно для кодексів східних областей. Навіть пам'ятки, значні за обсягом, історичного змісту (наприклад, “Троянська війна” [75]; Хронограф 1620 р. [76]), хоча й містять прикраси, однак, вони обмежуються кіноварними ініціалами. В'язь як форма прикрас зустрічається рідко.

Якщо видання мало більш-менш офіційне значення, як, наприклад, “Книга степенна царського родословія” [25], кінця XVII ст., воно прикрашалось вишуканими заставками.

У XVII ст. починається й оздоблення золотом оправи, в оформленні якої використовується значна кількість елементів, що характеризують барокові явища. Техніка складання блоку книги, оправи та прикрас досягає високого рівня та свідчить про спорідненість шкіл та традицій, у яких вони створювались в Україні. Безумовно схожими є басми, накатки, види тиснення, схеми розміщення прикрас. Дивовижною ювелірною технікою

відзначаються металеві прикраси оправи, які водночас мають і захисні функції. Гравіровані латунні кутники (наріжники) з жуковинами, медальйонні накатки на оправах рукописів (ІР НБУВ ф. I, № 5391; ЛНБ, ф. 3, № 50 (№ 1),(№ 2); ДМУМ, РК № 1101 свідчать про те, що інтролігатори, які створили згадані кодекси, відносилися до однієї художньої школи.

Крім цього, поширюється тиснення золотом. Прикладом прикрашеного подібним способом рукопису може служити “История в память прийдущим родам, да не забвенна будутъ благодеяния, еже показа нам мати слова Божия всегда от всея твари благословенная Приснодева Мария...” із зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту [78].

Шкіра покриття заповнюється численними елементами тиснення: басмами, накатками, роликами, які складають різні візерунки [6; 23; 45; 54].

З’являються краплені в різні кольори або пофарбовані обрізи (прямий, краплений з прямим розташуванням стібків, зокрема у великих творах, що були зроблені на замовлення, як наприклад, вже згадувана “История в пам’ять прийдущим родам, да не забвенна будутъ благодеяния, еже показа нам мати слова Божия ...”, а також журнал про похід до Азова та Космографія (із колекції рукописів ЦАМ при КДА) [74; 29; 11].

Одним з поширених видів оформлення є розміщення у центрі середника, який ідентифікує майстерню, як, наприклад, “Козмографія“, рукописна книга, що оправлялася у Києво-Печерському монастирі із зображенням розп’яття [11]; “Азовські походи“ – кодекс, оправлений у московській друкарні [29].

Однак, світська книга, що переписувалася, як правило, на продаж, була значно простішою за оформленням та, частіше за все, була без прикрас і написана неохайним скорописом.

ВИСНОВКИ:

1. Предметом кодикології в цілому є вивчення рукописної книги, яка досліджується як пам'ятник книжно-рукописної культури (як матеріальної, так і духовної) в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії, під якою мається на увазі походження, функції та доля книги. Однак для кожного хронологічного періоду характерним є свій історичний контекст і власні умови розвитку як економічні, так і соціально-політичні та культурні.

2. До репертуару книг світського спрямування відносяться літописи (серед яких вже з'являються козацькі), оповідні збірки тематичного, публіцистичного або художнього змісту, хроніки та хронографи, степенні книги, космографії, синопсиси, різноманітні сказання, історичні повісті, записки про мандри в різні країни, навчальна література, (зокрема, алфавіти, арифметики, граматики) щоденники тощо. Комплексно рукописна книга цього періоду не вивчалася.

3. Рукописна книга XVII ст. є складним об'єктом для кодикографічного аналізу з різних причин, серед котрих головною можна вважати історичну епоху – наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. українська культура починає розвиватися у контексті нових історичних умов, викликаних ренесансними, а згодом і бароковими явищами в Європі та процесами внутрішнього розвитку. Одночасно на Лівобережжі здійснювався ґрунтовний вплив російської книги. Це піднесення викликало надзвичайну різноманітність, змішаність та взаємопроникненість різних культурних явищ, прошарків та ідеологій. Тому для кодикологічного аналізу є актуальним визначити специфіку історико-кодикологічного опису рукописної книги саме XVII ст.

4. Рукописною книгою ми вважаємо кодекс, що створювався за книжковою технологією (включаючи структуру тексту, наявність передмов, розділів, підрозділів, додаткових та довідкових частин, зверень, рубрикації, оправи тощо). Рукописними книгами ми вважаємо ті, що містять переважно оповідні джерела, що були створені одночасово, оформлені як книги. Акти та архівні документи, які регулюють юридично-правові засади політичного та соціально-економічного життя, навіть, якщо вони переплетені в оправу, ми не вважаємо рукописними книгами та рукописами. Рукописна книга репрезентує літописи, літописці, сказання, повісті, хронографи, хроніки, космографії, лікувальники, посібники тощо. Вивчення архівних документів з боку наукового опису здійснюється такими дисциплінами, як дипломатика, археографія,

джерелознавство, архівознавство. Фрагменти рукописних книг, що дійшли до нашого часу як артефакти, ми також вважаємо окремою рукописною книгою, навіть, якщо збереглася незначна кількість сторінок.

5. Основними позиціями кодикологічному опису є відомості про створювачів рукописної книги (автор або автори творів, редактор, укладач, компілятор, коментатор, перекладач, переписувач, ілюмінатор, рубрикатор, палітурник, оздоблювач оправи, замовник тощо); про склад рукописної книги; дати створення компонентів рукописної книги – рукопису, оправи, оздоблення тощо; назва рукопису та його частин: типологічна і самоназва; мова рукописів кодексу, записів створювачів кодексу; мовні впливи; місце створення рукописної книги та її частин; місцезнаходження інших частин РК (якщо рукописна книга у фрагменті); характер рукописної книги за призначенням; жанр текстів рукописної книги (сказання, повісті, літописи, життя та ін.); предметна і тематична класифікація текстів; записи творців кодексу; збереженість.

6. Класифікація рукописних книг має спиратися на декілька ознак, які включають не лише класифікацію рукописної писемної пам'ятки, а й ознаки кодексу, які у сукупності визначаються нами, як кодикологічний зміст кодексу. Кодекс може містити багато рукописів і текстів, однак ідея спрямування текстів та їх зміст можуть мати як цілеспрямований характер, так і складатися випадково. Це знаходить відображення у тексті, прикрасах, оздобленні, оправі, структурі тексту, як в оригінальному кодексі.

6. В IP НБУВ зберігається понад сто рукописних книг світського змісту XVII ст. Першу значну типологічну групу складають історичні твори. Серед них виділяються пізніші літописні компіляції та козацькі літописи, які можна вважати найзначнішими історичними пам'ятками цього періоду, які під час кодикологічного опрацювання описуються детально з боку складу. Це літописи, літописці, літописні нотатки, літописні компіляції, зокрема, “Летописец з різних багатьох і досвідчених авторів і істориків“, “Летописец про землю Полтавську“, літописні замітки та розрядні виписки; літописці із традиційними назвами “Исторія в пам'ять прийдущим родам“ тощо; літописи XVII ст. російського походження, в тому числі Новий літописець. Відродження національної культури в Україні викликало появу козацьких літописів. Умовно до цієї групи ми відносимо й Літопис св. Дмитрия Ростовського.

Окрему групу історичних творів складають Синопсиси, які також мають літописну форму, зокрема, Синописис Інокентія Гізеля.

Серед значної кількості хронографів і хронік (12 кодексів) – Український хронограф (“Кройніка” Боболінського), Хроніка Мацея Стрийковського. Четверта група – Палеї історичні. Наостанок – збірники історичних творів різного характеру [41; 43].

7. Другу значну типологічну групу складають історико-літературні твори: повісті, сказання, історичні компіляції комплексного виду, що мають публіцистичний характер. Серед них: “Троянська історія“ Гвидо де Колумна (“Історія про руйнування Трої“), “Повесть о Варлааме и Иоасафе“, “Александрія“, різноманітні сказання, що репрезентують повчальні оповіді [54].

Серед них слід відзначити списки XVII ст. “Сказанія Авраамія Паліцина про облогу Троїце-Сергієва монастиря”, “Сказання о державах Азії Великої” та “Історія о Китайському царстві”, “Історія вкратце о Бохеме, еже есть о земле чешской”, Степенні книги царського родословія. Третю типологічну групу складає історико-природнича книга, репрезентована, передусім, космографіями і лікарськими порадами, яких є понад 20 РК. Четверта типологічна група – науково-практична література з економічної та господарської діяльності. Серед останніх – рукопис “Гипики” (Про конське мистецтво). П’яту типологічну групу складають підручники та інша навчальна література: “Арифметика“, “Книга нарицаемая Алфавит”, “Лекзікон латінській Скалетика преложене на словенській” тощо.

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРІЯ РУКОПИСНОЇ КНИГИ ТА КОДИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

3.1. Філігранознавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. як метод вивчення походження кодексу

Філігранологія як метод аналізу водяних знаків з метою датування паперу і часу створення рукописів почала розвиватися в середині XIX ст. і була спрямована на вирішення суто науково-практичних питань атрибуції анонімних та недатованих рукописних творів під час описування та каталогізації рукописних книг та архівних документів з допомогою встановлених водяних знаків на

датованих книгах і документах. Ці принципові методики мали важливе значення для історії розвитку науки, культури, освіти періоду середньовіччя, оскільки надавали можливість хронологічно простежити літературний процес, уточнити історичні події, проаналізувати весь контекст культури певних часів. Перші філігранознавчі довідники з'явилися в середині XIX ст., і з того часу, хоча й досить повільно, створення альбомів продовжується донині.

Найдавніша на території нашої країни публікація водяних знаків була здійснена у 1842 р., коли львівський історик Олександр Батовський у своїй роботі, присвяченій хроніці Бежановського, репродукував один водяний знак XVII ст. [189: 10]. У другій чверті XX ст. філігранографія відокремилася від палеографії, утворивши свою окрему дисципліну філігранологію. Основу для вивчення філіграней в 20-30-х роках XX ст. закладено працями К. Тромоніна, М. Лихачова, І. Каманіна та О. Вітвіцької, Ш. Бріке, А. Ніколаї [229; 179; 180; 156; 249; 256]. У 50-х роках почало діяти міжнародне товариство “The Paper Publications Society”, яке реалізує міжнародний проект філігранознавчих альбомів “*Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia or Collection of Works and Documents Illustrating the History of Paper*”, призначений для полегшення визначення часу виникнення рукописних книг, публікується значна кількість альбомів, серед них видання Е. Хівуда, З. Участкіної, К. Тромоніна, В. Мошина [84].

Однак, поступово фактографічний матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав збагачуватися новою проблематикою, і філігранознавство вийшло за межі прикладного

значення, поширюючись на увесь цикл питань, пов'язаних з виробництвом паперу, історією папірень, папірницькою справою. Опис та систематизація водяних знаків стали лише частиною загальної дисципліни філігранології. На даному етапі розвитку сучасної “філігранології” цей термін сприймається не лише як дисципліна, що вивчає історію водяних знаків, їхні види, типи, походження, а як наука в цілому про папір (на цьому наполягав у своїй монографії “Історія українського паперу” український дослідник філіграней та автор спеціальних довідників-альбомів Орест Мацюк) [189: 7].

В українській історіографії більше вживається термін “філігранознавство”, якого ми притримуємось у пропонованому дослідженні, оскільки розглядаємо практичні аспекти філігранознавчого методу в кодикології. Філігранознавче вивчення – це один з перших етапів аналізу джерела, який надає відомості про автентичність, походження та час написання рукопису. Однак аналіз історії створення РК з допомогою філіграней може здійснюватися лише з урахуванням результатів комплексного аналізу. Так, основна заслуга розробки комплексних питань аналізу історії РК належить палеографам і текстологам, які не можуть працювати з текстом без з'ясування питання походження та дати створення рукопису [242].

Філігранознавчий аналіз є попереднім етапом кодикологічного вивчення рукописних книг. Його суть полягає у тому, що кодиколог вивчає наявність філіграней у кодексі, їх розташування, тип, вид та різновид, варіанти, порівнює знаки з опублікованими датованими знаками в альбомах філіграней, вивчає спеціальні статті, присвячені паперознавству та особливостям вироблення паперу та його

маркування, торгівлі, паперовому виробництву в різні часи побутування писемної традиції, при необхідності (коли як водяні знаки використовувалися геральдичні знаки, символи, атрибути) звертається до геральдичних матеріалів. Усе це проводиться з метою датування рукописів, які в абсолютній більшості слов'янських кодексів є анонімними. Ця анонімність і відсутність дати створення пам'ятки або переписування рукопису є певною мірою закріплена традиція, яка виходить і за межі церковної книги, і поширюється до XVII ст. також на рукописні твори світського характеру. Поняття авторського тексту виникає в слов'янських землях у новітні часи, однак пізніше, ніж у країнах Західної Європи, і повною мірою реалізується лише з початком XVIII ст.

Разом з тим, традиція переписування рукописних книг продовжувалася в Україні і в XVII ст., хоча у цей період вже активно розгортається книгодрукування. Розвиток паперового виробництва в Європі тісно пов'язаний із новим економічним статусом цих країн після буржуазних революцій: починається бурхливий розвиток промислового виробництва і впровадження нових економічних стосунків. Це відбивається на різкому збільшенні паперових фабрик, здійснюються швидкі зміни власників, а відповідно і поява значної кількості нових водяних знаків, прискорення обігу паперу, відкриття нових торгових шляхів тощо. Тому філіграфознавчий аналіз рукописних книг XVII ст., з одного боку, спрощується (з'являється значна кількість досліджень щодо цього періоду, альбомів філіграней тощо), з іншого – ускладнюється у зв'язку з меншою залежаністю паперу, зростанням кількості варіантів та різновидів знаків. Водночас у XVII ст.

зростають можливості філігранознавчого аналізу не лише для встановлення дати рукопису, а й для вивчення безпосередньо методів створення рукописної книги.

Хоча методи філігранознавства відомі вже понад ста років і, здавалося б, залежать від наявності палеографічних та філігранознавчих публікацій, однак реальна практика атрибуції дати виникнення рукопису та його філіграней завжди потребує набагато більшої роботи з рукописом, аніж простий пошук і порівняння знаків. Для ілюстрації деяких специфічних методів філігранознавчого аналізу рукописних пам'яток XVII ст. звертаємося до однієї з найпоширеніших пам'яток рукописної традиції – хронографа.

Характерною особливістю рукописних пам'яток XVII ст. є великий обсяг і значна кількість різномірних водяних знаків. У такому разі для значного полегшення роботи з філігранями ми пропонуємо табличний метод аналізу філіграней у співставленні із нумерацією зошитів та збереженістю рукопису.

Хронограф присвячений подіям світової історії і займає особливе місце в кодикологічному аналізі писемної культури XVII ст. Розвиток світських тенденцій в літературі цього періоду викликав надзвичайну популярність хронографа як світської книги для повсякденного читання, своєрідного підручника з всесвітньої історії. Функціонально хронографи є пам'ятниками історіографії, однак вони не обмежуються викладом тільки історичних подій та їх трактуванням. Вони включають також відомості географічного та природничого характеру, змістовні коментарі тощо. Відсутність

канонічних вимог викликала численні переопрацювання тексту, виникнення багатьох хронографічних компіляцій, зокрема в XVII ст.

Питання щодо походження та часу створення Руського Хронографа є одним з найбільш дискусійних в історіографії. Історія створення та походження різних редакцій хронографів, починаючи від Хронографа 1512 р., викладалась у ряді праць таких відомих дослідників XIX – початку XX ст., як А. Попов, О. Шахматов, С. Розанов [211; 239], а також у 70-х роках XX ст., коли знову відзначається прояв інтересу до цієї пам'ятки з боку істориків писемної культури О. В. Творогова, А. Д. Седельникова, Б. М. Клосса [227; 228: 161; 162; 163]. Впродовж значного часу в історіографії превалювала думка відомого літописознавця О. А. Шахматова, що найраніший Хронограф виник у 1442 р. і був складений відомим південнослов'янським агіографом Пахомієм Лагофетом, а пізніші редакції 1599, 1601, 1617, 1620 рр. та Західноруська є переробками Хронографа, що виникли у другій половині XV ст. Однак дослідження О. В. Творогова встановили, що найранішим видом з тих, що дійшли до нашого часу, є Хронограф 1512 р., а інші є пізнішими за походженням переробками Хронографа 1512 р., однак вони звірялися з деякими з джерел Хронографа [219; 228: 188–231]. Б. М. Клосс вважає датою створення Хронографа 1516–1522 рр. і атрибутує його походження з Іосифо-Волоколамським монастирем [161: 112–113, 116–118; 162: 158–169].

В Інституті рукопису НБУВ зберігаються три Хронографи редакції 1620 р. – першого, другого та третього розрядів (за класифікацією А. Попова). Два з них (першого та другого розрядів)

надійшли до Інституту рукопису НБУВ у 1934 р. разом із зібранням Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Попередній опис цих Хронографів був зроблений професором М. Сперанським у 1900 р., однак він не проводив філігранознавчого аналізу [199: 81-84]. Третій рукопис із колекції М. Костомарова знаходиться в Інституті рукопису від 1927 р., після передачі колекції Університету св. Володимира до фондів Бібліотеки, де зберігалися рукописи М. Костомарова. Рукописна частина цієї колекції була описана С. Масловим в 1910 р. [187: 17]

У Хронографах 1620 р. налічується 169 або 170 глав (в наших рукописах – 169). Для всіх трьох різновидів редакції 1620 р. характерною є наявність кількох вступних статей. Хронограф розпочинається оповіддю про створення світу та закінчується, як і редакція 1617 р., описом початку царювання (“восшествием на престол”) Михайла Федоровича Романова, але опис подій початку XVII ст. значно детальніший. Важливе значення для історико-кодикологічного та текстологічного аналізу пам’ятки має стаття “О отложении мяса инокам”, де переписувач здійснює розрахунок років, посилаючись на рік створення редакції. Ця ознака дозволяє орієнтуватися в редакціях Хронографів та даті створення редакції. Там вказується дата 1577 р. (помилково) або 1617 р. (як у випадках, що розглядаються нами) [235: 143]. У своїх рекомендаціях В. Рибін та О. Творогов вказують на те, що найбільш характерні відмінності Хронографа 1620 р. від Хронографа 1617 р. та розрядів 1620 р. між собою зустрічаються в розділах, присвячених подіям “смутного времени” [219: 152–154].

Підходячи до аналізу самих пам'яток, в тому числі і макротекстологічного (більш детальний аналіз не був метою цієї роботи), треба відмітити, що серед різних списків XVII ст. дуже рідко можна зустріти два ідентичних за змістом Хронографі. Приймаючи за основу класифікацію, яку пропонують А. Попов [211: 147–229] та автори “Методичних рекомендацій по описуванню слов'яно-руських рукописів” [219: 140–156; 228: 224–260], слід відзначити певну умовність класифікаційного поділу на редакції та ізводи: усі з представлених тут рукописів мають значну кількість відмінностей від текстологічних характеристик, які зустрічаються в науковій та науково-методичній літературі з цього питання. Ця поліваріантність текстологічних відмінностей є характерною особливістю списків РК XVII ст.

Розглянемо опис кожного з наведених тут Хронографів, що зберігаються в ІР НБУВ. Послідовність списків пропонується у порядку розрядів, незалежно від дати списку. У змісті наводяться розділи Хронографа про “смутное время” і вказуються їхні відмінності в різних розрядах. Слід зазначити, що вони суттєво відрізняються від тих, які вказані О. Твороговим та В. Рибіним в методичних рекомендаціях, на чому конкретно акцентується при описанні тексту розрядів.

1. Ніжинський I – список Руського Хронографа 1620 р., першого розряду. Кін. 80-х років XVII ст.– не пізніше 1693 р. – ІР НБУВ, ф. 310, № 39.

В 1° (18,7 x 28,7), на 677 арк. Скоропис другої половини – кінця XVII ст.

Організація сторінки непостійна. Поле тексту: 14–15,7 x 23,4–24; кількість рядків на сторінці коливається від 19 до 23 (частіше 20 рядків).

Нумерація аркушів двох типів: 1) кирилична (зошитів та розділів); 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно під час опрацювання кодексу в Ніжинському інституті М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом. Нумерація зошитів частково зроблена з помилками і пізніше була виправлена.

Заголовки та ініціали виконані кіновар'ю. Записи на полях (крім заголовків рубрик) – темно-коричневим чорнилом і пізніші – олівцем синім та чорним. Заголовки рубрик – кіновар'ю .

Власницький запис: на аркушах 2–20 “Сия книга Глаголемаа Гранографъ Сто[л]ьника Івана Івановича Засецкаго, а по[д]писаль сию книгу своєю рукою лета АХЧГ (1693 – М.І.) году февраля в пятый день”.

Старі шифри та штампи: на першому аркуші стоїть печатка Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Запис невідомого: “рукопись 1693 года, когда была у Занецкаго”.

Книга написана неохайно, з численними виправленнями й помарками. Відбувається постійна зміна почерків. Що стосується визначення редакції та ізводу, – слід навести такі відомості.

Загальна характеристика змісту: в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 440 зв.) розрахунок років на 1617 рік.

Після вступних статей:

арк. 119: “Предисловие кнize глаголемой Гранограф, сиречь летописец”;

арк. 128 зв.: “Изложение о православной вере христианства. Зри, внимай. Сказание глав [иже в] книзе сей“;

арк. 536 зв.: Глава 163. “Царство Борисово еже от синклитского сану рекомого Годунова”. Друга стаття “О ростриге и о смерти царя Бориса” поч.: “Видев же сие всевидящее око недреманное...”. Потім статті: “О второй брани”, “О пленении Конарицкой волости от Бориса”, “О приступех Кромам граду Борисовых воевод”, “О укреплении Борисове всенародного множества московского и всея Руси” и “О смерти Бориса”;

арк. 563 зв.: Глава 166. “Царство Василия царя попронарекован[ие] Шуйского”. Далі статті: “О поставлении Гермогена патриарха”, “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”, “О принесении мощей святого мученика царицыи Дмитрия и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников”. Що стосується наступних статей: “Повесть сия есть вельми дивна...” та “О приходе к Москве смоленския силы и донских стрельцов”, то згідно з рекомендаціями О. Творогова та В. Рибіна вони мають бути в Хронографі 1620 р. третього розряду. Далі містяться статті, які в ідеалі б мали бути після третьої: “Паки о победе Василия царя на злыя мятежники и на начальнаго и препоганаго Петрушки”, “Плачеве и рыдание злотекущаго кола житейского”, “О новоявленном развратнице тишины егоже имя нарицашея дикой вор Тушинской”, “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина”, “О победе ложного царика и о побеге от Москвы” і т. д.

Філіграні.

1. Арк. 1–7, 16–39, 45–98, 107–186, 188–219, 264–271, 295–469, 522–647: “лілія під короною на геральдичному щиті” – подіб.: (без літер LD) на № 2165 [254] – 1639 р., № 910 [100] – 1647 р., № 1675–1679 [252] – 1699, 1704, 1701, 1700 рр., № 1666 [252] – 1654 р.

2. Арк. 8–15, 243–246, 272–278, 470–477: “голова блазня” I – подіб. № 332 [123] – 1683–1684 рр. та № 377 [123] – 1689 р., № 379 [123] – (1689 р.),

3. Арк. 40–44, 235–242, 247–254, 478–485, 494–505, 656–665: “голова блазня” II – тотож. № 199 [123] – 1677–1683 рр.

4. Арк. 99–106, 227–234, 506–513, 648–655: “голова блазня” III – тотож. № 233 [123] – 1680 р., сх. № 842 [231] – 1669 р., № 843 [231] – 1680 р.

5. Арк. 220–226а: “голова блазня” IV – філігрань нечітко проглядається, подіб. № 512 [123] – 1678–1680 рр.

6. Арк. 279–294, 486–493, 514–521: “голова блазня” V – подіб. № 258 [123] – 1684 р.

7. Арк. 187: “кола” – подібного знака не знайдено.

8. Арк. 666–677: “якір” – сх. на № 1290–1292 [100] – 1692–1694 рр., № 1437 [254] – 1691 р.

Для того, щоб мати уявлення про змішування філіграней та зміни паперу під час складання списку, водяні знаки розташовані по зошитах так:

№ зошитів	№ аркуші	Тип зошит	Водяний знак

	в	а	
а (1)	1–7	4/4	лілія в щиті під короною
в (2)	8–15	4/4	голова блазня I (7-ми зубц.)
г (3)-е (5)	16–39	4/4	лілія в щиті під короною
с (6)	40–44	2/3	голова блазня II (5-ти зубц. з контрамаркою)
з (7)-аі (11)	45–84	4/4	лілія в щиті під короною
ві (12)	85–90	4/2	лілія в щиті під короною
гі (13)	91–98	4/4	лілія в щиті під короною
ді (14)	99–106	4/4	голова блазня III (з 5-ма зубц. та великим носом)
еі (15)	107–186	4/4	лілія в щиті під короною
вклеєни й?	187	–	кола з літерами
ке (25)- ки (28)	188–219	4/4	лілія в щиті під короною
кө (29)	220–226а	4/4	голова блазня IV (7-ми зубц., менший, ніж голова блазня I)
л (30)	227–234	4/4	голова блазня III (230/231); голова блазня I (227-229/ 232- 234)
ла (31)	235–242	4/4	голова блазня II
лв (32)	243–246	2/2	голова блазня I
лг (33)	247–254	4/4	голова блазня II
лд (34)	255–263	4/4	голова блазня IV

ле (35)	264–271	4/4	лілія в щиті під короною
лс (36)	272–278	4/4	голова блазня I
лз (37)- ли (38)	279–294	4/4	голова блазня V (5-ти зубц. з контрамаркою БГ)
лѳ (39)- ми (48)	295–374	4/4	лілія в щиті під короною
мѳ (49)	375–381	4/3	лілія в щиті під короною
н (50)-□ (60)	382–469	4/4	лілія в щиті під короною
□а (61)	470–477	4/4	голова блазня I (470, 472, 473/474, 475, 477); голова блазня II (471/476)
□в (62)	478–485	4/4	голова блазня II
□г (63)	486–493	4/4	голова блазня V
□д (64)	494–497	2/2	голова блазня II
□е (65)	498–505	4/4	голова блазня II (498-500/503- 505); голова блазня I? (501/502 погано прогляд.)
□□ (66)	506–513	4/4	голова блазня III
□з (67)	514–521	4/4	голова блазня V (514-515/520- 521); голова блазня II (516- 517/518-519)
□и (68)- пг (83)	522–647	4/4	лілія в щиті під короною
пд (84)	648–655	4/4	голова блазня III
пе (85)	656–663	4/4	голова блазня II

п□ (86)	664–665	1/1	голова блазня II
87	666–672	4/3	якір
88	673–677	2/3	якір

Такий метод дозволяє наочно уявити розподіл паперу впродовж усього тексту та співставити послідовність змін із текстом. У даному разі аналіз дозволяє датувати цей список Хронографа 80-и роками XVII ст. з високим ступенем вірогідності, оскільки є філіграні, на котрі знайдено тотожні знаки. Це “голови блазня” в альбомі Т. В. Діанової [123] – 1677–1683 рр. та 1680 р. на значній кількості сторінок. Інші види знаків також не протирічать цій даті. Співставлення змін паперу та змін почерків показало, що рукопис писався декількома писцями послідовно, від початку і до кінця, з огляду на охайність – швидко і на продаж, що підтверджується власницьким записом. У скрипторії одночасно існували декілька типів паперу із знаками “лілії” та “голови блазня”. Папір на арк. 666–677 – “якір” докупався вже наприкінці. 80 – на початку 90-х років, останні сторінки переписувалися безпосередньо перед продажем. Слід звертати увагу на основний, переважаючий папір, який був виділений на пам’ятку такого значного масштабу. У даному випадку це папір із знаком “лілії в щиті під короною”. Інший папір міг залишитися від попередніх рукописів і пролежати певний час. Співставлення “лілії” свідчить про те, що між основним і додатковим папером протиріччя у датах немає.

Отже, усі тотожні філіграні відповідають одна одній, їм же відповідають і схожі та подібні філіграні, які складають основну частину паперу – “лілія”.

2. Ніжинський II - список Руського Хронографа 1620 р. другого розряду. 40-і роки XVII ст. – IP НБУВ, ф. 310, № 38.

В 1° (18,6 x 27,2), на 849 аркушах. Скоропис декількох почерків. Чорнило світлокоричневе. Написаний охайно, без виправлень та при невеликій кількості помарок.

Організація сторінки постійна. Поле тексту: 14 x 23,4; кількість рядків – 28, розліновка – подвійна лінія.

Нумерація двох типів: 1) кирилична (аркушів та розділів); 2) арабська (аркушів) зроблена пізніше, вірогідно під час опрацювання рукопису в Ніжинському інституті М. М. Сперанським, оскільки на форзаці нижньої кришки оправи є вірчий запис з його підписом.

Заголовки, ініціали та приписки на полях зроблені кіновар'ю.

Збереженість: початок рукопису втрачений: сильно пошкоджені або втрачені аркуші Хронографа були частково переписані (вірогідно, при повторному оправленні) – це підтверджує наявність на папері такого самого водяного знака, як і на форзацах (№ 18, 19, 479, 849). Арк. 1–48 (А–МІІ) відсутні.

Поч.: “знедвижимо пребывание [их] заповеданная от святых духовных трьох прехвальных апостолов...” (арк. 1 за новою нумерацією).

Оправа суцільна, дошки обтянуті шкірою. Оздоблення оправи: сліпе тиснення, середник ромбовидної форми без прикрас; збереглися застібки. Оправа XIX ст., що підтверджується аркушами

форзаца, на яких стоїть водяний знак фабрики Гончарова (арк. I, 850), а також на папері, яким реставрувалися аркуші 1–17).

Власницькі записи: на першому аркуші форзацу є запис [М. Сперанського]: “О врем[ени] напис[ания] Хроногр[афа] см[отри] 497 стр[аницу]. Онъ написан 1617 г.”. Але цей запис не можна вважати датуючим для даного списку пам’ятника, оскільки висновки, зроблені М. М. Сперанським, стосуються створення протографа даної редакції Хронографа.

Загальна характеристика змісту: в рукописі 169 глав; в статті “Об отложении мяса инокам” (арк. 497 зв.) розрахунок років на 1617 р.

Початок тексту втрачено. Арк. 1 (за попередньою нумерацію зошит 49- й □□) – “Слово о[б] премудрости Соломона, в наказание”. На реставрованій частині аркуша на полях запис: “о вдовицах”.

Глава 163 (арк. 790) – “Царство Борисово, иже от синклитского сану рекомого Годунова”. Перша стаття закінчується словами: “за был игумен святых чудотворцов Зосимы и Савватия Соловецкия обители”. Далі містяться статті: “О великом болярине московском Федоре Никитиче”; “О ростриге Григории Отрепьеве и начало злым бедам в Росийском государстве”; “Об [от]шествии с Москвы в Литву чернаго диакона Григория, з двумя черныцы и о растрижении его икакo [прельстил] литовскаго короля, со всеми паны”; “О собрании войска Ростриги Гриши”; “Пришествие на русские пределы из Литвы ростриги Григория со множеством вои”; “О приходе московских воевод от царя Бориса”; “О истории брани с еретическими войсками” (стаття з такою назвою не згадується в праці О. Творогова та В. Рибіна [219: 153]); “О второй брани с

еретическими войсками”; “О пленении Борисове Комарицкие волости”; “О приходе московских воевод от царя Бориса вкромы навзятие града”; “О смерти царя Бориса”.

Глава 166 (арк. 812 зв.) – “Царство Василя царя попронарекованию Шуйскаго и родословие его”. В списках II розряду такі статті: “О поставлении Гермогена патриарха”; “О сожжении сквернаго тела Растригина и со [адам] сотворенным от него”; “О злом развратнице Петрушке и о прочих мятежниках”; далі, після статті 7-ї “О мужестве царского воеводы князя Михаила Васильевича Скопина” міститься 8-а стаття “О сонмище мятежников на царя Василя”; “О чудеси бывшем их быть воцарство Василя царя”; “О пленении царя Василя и о смерти его и о разорении града Москвы” (назви останніх двох статей також не згадуються в “Материалах к классификации списков Русского Хронографа” [219: 154]).

Філіграні:

1. Арк. 1–8, 10–17, 20–67, 68–160, 201–232, 249–256, 284–285, 297–312, 337–461, в тому числі літерні: 159а, 376а, 391а, 392а, 462–469, 478–565, 655–660, 662–685, 694–717: “лілія в щиті під короною” I – сх. на № 2163 [254] – 1645 р., ; № 905 [100] – 1643 р., № 211 [107] – 1648–1649 рр., № 212 [107] – 1660 р.

2. Арк. 9–17, 20–67; 464–467: “колони з виноградом” на арк. – сх. № 3797 [254] – 1640 р.

3. Арк. 257–264, 281–282, 287–288, 289–296, 313–320, 566–597, 599–604, 606–613, 686–693, 686–693: “лілія в щиті під короною” II – тотожн. № 2165 [254] – 1639 р.

4. Арк. 273–280, 283–286, 290–295: “лілія в щиті під короною” III – подібна № 919 [100] – 1643–1644 рр.

5. Арк. 598–605 : “лілія в щиті під короною” IV – подіб. № 192 [107] – 1646 р.

6. Арк. 614–653, 654–661, 726–741, 766–812, 28–847: “лілія в щиті під короною” V – сх. № 917 [100] – 1636 р.

7. Арк. 9–67: “колони з виноградом” – подіб. № 3800 [254] – 1643 р.; № 3491–3492, № 3514 [252] – 1652 р., 1640 р., 1667 р.

8. Арк. 161–200: “глечик” I – подіб. № 296 [232] – 1644–1646 рр.

9. Арк. 718–725, 742–765, 813–827а: “глечик” II– подіб. № 298 [232] 1644–1646 рр.

10. Арк. 233–248: “лев в гербовому щиті” – тотожн. № 866 [100] – до 1642 р.

11. Арк. 267–270: “Герб Базеля” – сх. № 1139–1140 [100] – 1646–1654 рр., 1632 р.

12. Арк. 18–19: “вензель Афанасія Гончарова” – тотожн. № 3445 [254] – 1764–1767 рр.

№ зош	№ аркушів	№ арк. літерні	Тип зошита	Тип водяного знака
1	арк. 1–8	м□, мд- ми, н-на	4/4	лілія в щиті під короною I

	арк. 9–67 мають три нумерації, зошити після оправленн я виділити складно №№18 та 19 переписані у ХІХ ст.			колони з виноградом (арк. 9) лілія в щиті під короною І (арк. 10– 17, 20–67) вензель Афанасія Гончарова (арк. 18– 19)
9 – 2 0	68–160, є 159а	и-рг, брак лв	4/4, 12- й зош . 3/4; 14- й зош . 4/3	лілія в щиті під короною І
21– 25	161–200	рд- рмг	4/4	глечик І (з однією ручкою, гребінцем під півмісяцем)
26– 29	201–232	рмд- рое	4/4	лілія в щиті під короною І

30– 31	233–248	ро□- рча	4/4	лев в гербовому щиті (233–234/239–240, 241–242/247–248), лілія в щиті під короною I (235–236/237–238, 243–244/245–246)
3 2	249–256	рчв- рч□	4/4	лілія в щиті під короною I
3 3	257–264	с-сз	4/4	лілія в щиті під короною II (з літерами LD)
3 4	265–272	си-сеі	4/4	лілія в щиті під короною II Герб Базеля (267/270)
3 5	273–280	с□і- скг	4/4	лілія в щиті під короною III (з к/м ID) (275–276/277–278) та лілія в щиті під короною II
3 6	281–288	скд- сла	4/4	лілія в щиті під короною I (284/285); лілія в щиті під короною II (281–282/ 287– 288); лілія в щиті під

				короною III (283/286)
3 7	289–296	слв- сл□	4/4	лілія в щиті під короною II (289/296); лілія в щиті під короною III (290–292/293–295)
3 8- 3 9	297–312	см- сне	4/4	лілія в щиті під короною I
4 0	313–320	сн□- с□г	4/4	лілія щ щиті під короною II
4 1	321–328	с□д- соа	4/4	колони з виноградом (322–324/325-327); лілія в щиті під короною II (321/328)
4 2	329–336	сов- со□	4/4	лілія в щиті під короною II
4 3- 5 8	337– 461, є літерні 376а, 391а, 392а	сп-уг	4/4	лілія в щиті під короною I

5 9	462–469	уд- уаі	4/4	лілія в щиті під короною I (462-463, 465/466, 468-469); колони з виноградом (464/467)
6 0	470–477	уві- у□і	4/4	лілія в щиті під короною I (470, 471, 473/474, 476, 477); колони з виноградом (472/475)
61– 83	478–565	ук-фе	4/4	лілія в щиті під короною I
84– 87	566–597	ф□- фкз	4/4	лілія в щиті під короною II
8 8	598–605	фки- флд	4/4	лілія в щиті під короною II (599- 601/602-604); лілія в щиті під короною IV (інша форма щита та к/м) (598/605)
8 9	606–613	фле- фмв	4/4	лілія в щиті під короною II
90– 9	614–653	фмг- фпв	4/4	лілія в щиті під короною V (з

4				літерами IV)
9 5	654–661	фпг- фч	4/4	лілія в щиті під короною I (655-657/658-660); лілія в щиті під короною V (654/661)
96– 98	662–685	фча- хді	4/4	лілія в щиті під короною I
	686-693	хаі- хкв	4/4	лілія в щиті під короною II
	694–717	хкг- хм□	4/4	лілія в щиті під короною I
9 1	718–725	хмз- хнд	4/4	глечик II
92– 93	726–741	хне- хо	4/4	лілія в щиті під короною V
94– 96	742–765	хоа- хчд	4/4	глечик II
97– 100	766–797	хче- □кд	4/4	лілія в щиті під короною V
101	798–804	□ке- □лд	4/3	лілія в щиті під короною V
102	805–812	□ле- □мг	4/4	лілія в щиті під короною V
103– 104	813– 827а	□мд- □н□	4/4	глечик II

105 – 107	828–847	□□-□о□, арк 848 не має кирили чної нумера ції	4/4, 3/3 (з. 108) , 4/3 (з. 107)	лілія в щиті під короною V
-----------------	---------	---	--	-------------------------------

Зміна почерків здійснюється безсистемно і не збігається із зміною зошитів, що свідчить про послідовне переписування протографа. Усі філіграні однозначно дають можливість датувати рукопис 40-ми роками XVII ст. Відсутність початку і наявність паперу з вензелем Афанасія Гончарова (арк. 18–19), що датується 1764–1767 рр., показує на дату реставрації і опрацювання рукопису – середина 60-х років XVIII ст., коли був переплутаний текст на початку рукопису.

“Лілія в щиті під короною V” та “глечик II” додавалися у кінці після нестачі паперу. Великий різнобій у використаному папері також свідчить про те, що скрипторій працював на продаж і закупав багато паперу. Хронограф писався на залишках паперу, послідовно по зошитах різними писцями.

3. Костомаровський I – список Руського Хронографа редакції 1620 р. третього розряду. 70-і роки XVII ст. – ІР НБУВ, ф. VIII, № 112/144.

В 1° (30,8 x 19,8), на 566 арк. Скоропис.

Організація сторінки: поле тексту: 13,5 x 23,5, кількість рядків – 30.

Нумерація двох типів: I) кирилична – зошитів та глав (внизу посередині аркуша, поч. з іі (18). Зошити пронумеровані коричневим чорнилом, глави – кіновар'ю; II) арабська (аркушів) зроблена пізніше, коричневим чорнилом та олівцем.

Оздоблення незавершене: ініціали писані кіновар'ю, на арк. 45 зв. між главами залишено незаповненим місце для заставки.

Почерків шість; зміна почерків послідовно відбувається на арк. 9, 21, 29, 77, 78, 198 зв.

На полях помітки, пов'язані із текстом, зроблені в різні часи різним чорнилом, в т. ч. і кіновар'ю.

Збереженість: рукопис був реставрований у 90-х роках ХХ ст. Зроблено нову оправу, форзаци, каптал, шиття блоку та зошитів. Частково реставровані аркуші 1–14, 20, 21, 228, 252, 255, 325.

Власницькі знаки та шифри: ст. шифр: № 144 (на першому аркуші). Екслібрис: “Отдел рукописей библиотеки Императорского Университета св. Владимира. № 144. кол. Костомарова”.

Загальна характеристика змісту: всього 169 глав, від створення світу до царювання Михайла Федоровича.

Поч. (арк. 1): “Оглавление глав книги сея” .

Після вступних статей:

Арк. 72 “Глава 1. Книга глаголемая Хронограф яже суть в книзе сей рекше начало писменом царьских родов от многих летописец.: преже от бытии и о сотворении мира от книг Моисеевых, і от Иисуса Наввина, и от судей иудейских, і от четырех царств. Также и о ассирийских царях, и о Македонии и о римских

царях, еллин же и благочестивых. И от русских летописец сербских и болгарских. Первые с богом починаем о шестих днех”.

Арк. 460 зв. “Глава 163 (Р□Г) Царство Борисово, иже от сигилитскаго сану рекомаго Годунова”. Перша стаття закінчується словами: “...а ставил его Богдан Бельской, и нарекоша имя ему новой Царьгород Борисов”; “О начале беды во всей Руси, и о гладе велицем и о мору на люди”; “О зачале разбойничества по всей Руси”; “О ростриге Григории, и о смерти царя Бориса”; “О второй брани”; “О пленении Комарицкия волости от Бориса”; “О укреплении Борисова всенародного множества московского и всея Руси”.

Арк. 495. “Глава 166 (Р□□). Царство Василя царя попринарекомаго Шуйского, и родословие ему”: в цьому розділі після третьої статті “Святого мученика царевича Димитрия, о принесении мощей и о избавлении града Москвы от безбожных мятежников” містяться статті “Выписка из целовальной записи”, наступні (п'ята та шоста) статті “О новоявлвшимся развратнице Петрушке, его ж имя нарицашеся дикой вор тушинской от северских градов попов сын Матяшка Веревкин” та “О мужестве царского воеводы князя Михайла Васильевича Шуйского Скопина” за методичними рекомендаціями має бути в Хронографах першого та третього розрядів [219: 154]; “О приходе к Москве Гетмана пана Желковского и о бое с князем Дмитрием Шуйским...”; “О чюдеси бывшего в царство Василя царя”; “Пакийно бысть преславное чудо”; “О пленении царя Василя, и о смерти его, и о разорении града Москвы”. Треба зауважити, що в згаданих методичних рекомендаціях для Хронографів 1620 р. третього розряду мають

бути статті “Повесть сия есть вельми дивна...” та “О приходе к Москве смоленския силы...”, які в даному рукопису відсутні.

Філіграні:

1. Арк .1–8, 9-18; 29–76; 247-250; 344-345; 349-388; 399-402; 429; 431-434; 436-563: “голова блазня I” – у нашому рукопису папір з цим знаком був виготовлений на давно використовуваний, старій формі, що засвідчується деформованими бубенцями коміра; подіб. № 1921 [252] – 1648–1649; подібн. № 25–26 [123] – 1656, 1651–1653 рр.

2. Арк. 10–21: “Герб Амстердама” – подіб. № 137 [100] – 1658; сх. на № 75 [254] – 1682, 1686 рр.

3. Арк. 22–28; “голова блазня” II – тотож. № 181 [123] – 1677–1681 рр.; сх. на № 1981 [252] – 1681 р.

4. Арк. 205–246; 251–300; 389–398; 403–428; 430–435: “голова блазня” III – сх. на № 12 та № 14 [123] – 1651–1652 рр., 1652 р.

5. Арк. 77–204: “двоголовий орел” – подіб. на № 1024 та № 1025 [100] – 1628–1629 рр; 1638 р.; сх. на № 1299 [252]– 1646 р.

6. Арк. 301-343; 346-348: “щит під короною” – сх. № 326 [107] – 1648–1649 рр.

№ зош . циф .	№ зош.	№ аркушів	Тип зош.	Водяний знак
Нумерац	1	1–8	4/4	голова блазня I (5-ти зубц. з к/м 1)

ія				
пере - пису - вача		9/відсутні й арк. між 17 та 18	1/0	голова блазня І
	2	10–17	4/4	Герб Амстердама
до	3	18–21	2/2	Герб Амстердама
зош ита	4	22–28	4/3	голова блазня ІІ (5-ти зубц. з к/м)
и і	5	29–32	2/2	голова блазня І
(18)	6	33–34		голова блазня І
від- сут-	7-8	35–50	4/4	голова блазня І
ня	9	51–56	3/3	голова блязня І
	10	57–64	4/4	голова блазня І
	11– 12	65–76	3/3	голова блазня І
	13– 28	77–204	4/4	двоголовий орел
иі- кв	29– 33	205–244	4/4	голова блазня ІІІ (5-ти зубц. з літерами LC та к/м)
к Г	34	245–252	4/4	голова блазня ІІІ (245– 246/251–252); голова блазня І (247–248/249–

				250)
кД- к□	35– 40	253–300	4/4	голова блазня ІІІ
л-лД	41– 45	301–340	4/4	щит з перев'яззю під короною з літерою [W] та к/м
ле	46	341–348	4/4	щит з перев'яззю під короною (341-343/346–348); голова блазня І (344/345)
л□- м	47– 51	349–388	4/4	голова блазня І
ма	52	389–396	4/4	голова блазня ІІІ
мв	53	397–404	4/4	голова блазня ІІІ (397, 398/403, 404); голова блазня І (399, 400/401, 402)
мГ- ме	54– 56	405–428	4/4	голова блазня ІІІ
м□	57	429–436	4/4	голова блазня І (429, 431–432/433-434, 436); голова блазня ІІІ (430/435)
мз- [□а]	58– 72	437–556	4/4	голова блазня І
	73	557–563	4/3	голова блазня І

У досліджуваному списку, що також писався послідовно, використано папір голландського походження, переважаючий знак – “голова блазня” першого типу, яка відливалася вже не на новій, а на давно використовуваній, старій формі, оскільки бубенці в ній значно деформовані, що ускладнює точне встановлення тотожності знака за альбомами. Інші знаки також не чітко можуть вказати на вузький часовий відрізок. Крім того, тотожність знака “голова блазня II” і те, що він зустрічається як на початку, так і в кінці рукопису, свідчить, що кодекс писався скоріше в 70-х роках XVII ст., проміжок часу охоплює і початок 80-х років цього ж століття. Однак інші філіграні, що датуються значно раніше, та те, що вони розташовані впереміш свідчать про вірогідність 70-х, а не 80-х років.

При аналізі важливо співставити усі філіграні, що зустрічаються в рукопису з метою виявлення протиріч в їхніх датах та зошитах. Зокрема, важливо відзначити, що слід звертати увагу на основний, переважаючий папір, який був виділений на пам’ятку такого значного масштабу. Крім того, доцільно співставляти зміну філіграней із зміною зошитів та почерків. Хоча для XVII ст., скоріш за все, не дуже характерним є виконання роботи одночасно декількома переписувачами навіть таких рукописів, що були призначені для продаж, однак, важливо уявити кількість переписувачів і масштаби скрипторія. Переписуванням книжок в XVII ст. займалися не тільки монастирі, а й спеціальні майстерні. У даному разі, рукописні книги

готувалися не на замовлення, про що свідчать неохайні почерки, різний папір, а також відсутність вказівок щодо замовлення.

Здійснюючи аналіз філіграней будь-якого джерела, треба мати на увазі: кожна папірня мала не одного, а кількох ганчірників (рос. – мастеров-отливальщиков). Кожний майстер мав свою форму, і філіграні одного майстра могли не збігатися з філігранями другого при однаковому типі знака. Аналогічно: в одному районі одночасно працювала не одна, а кілька фабрик, які використовували один і той самий символ, але з варіантами [107: 26].

Зробивши аналіз філіграней, виділимо ті, що найчастіше зустрічаються.

Герб “лілія на щиті”. Аналізуючи водяні знаки, наведені в різних альбомах, ми бачимо, що “лілія на геральдичному щиті” зустрічається дуже часто і у великій кількості варіантів, тобто ця філігрань була досить розповсюдженою (зокрема, серед паперу московських письмових пам’яток). Зображення подвійної “лілії в геральдичному щиті” як марки для помічування паперу на Заході з’явилося в кінці XVI ст. Одна з найраніших “лілій” була зафіксована Хейцом [253]. Основною ознакою, за якою ця філігрань розподіляється за групами, – це форма щита. В зв’язку з цим, виділяються два різновиди: щит вигадливої форми (ранні варіанти) та щит доволі простої форми, яка наближається до квадратної (пізній за часом варіант).

Рукописи, які тут аналізуються, мають на своєму папері “лілію” з другим варіантом щита (1639–1645 рр. [76]; 1639–1700 рр. – [77]). Цей різновид знака характеризується щитом спрощеного типу та невеликою короною, яка тільки торкається нижньою

вигнутою стороною верхньої лінії щита. На щиті – геральдична лілія.

“Лілії на геральдичному щиті під короною”, які стоять на папері хронографів, – різної якості та чіткості; використаний папір з двома водяними знаками одного типу, змішаними без будь-якої системи.

Найраніший знак був виявлений В. Мошиним на документі 1320 р. [255]. Від другої половини XV ст. цей знак ставиться французькими фабрикантами [107: 236], а найбільш пізній – А. Николаї – на документі 1697 р. [256]. У всіх своїх видах, варіантах та різновидах він був сформований ще в XVI ст., тому в першій половині XVII ст. він майже не змінювався. “Глечик” вважається основним водяним знаком першої половини XVII ст. Цей факт відмічають у своїх працях О. О. Гераклітов, Т. В. Діанова, К. Я. Тромонін [107; 232; 229]. Виникає питання про країну-виробника паперу з таким водяним знаком. Велика кількість варіантів “глечика” французького походження XVI–XVII ст., які вивчав Ш. Бріке [249], продовжує своє існування і в першій половині XVII ст. Саме тому можна стверджувати, що цей папір також виготовлявся у Франції [107: 23, 236]. Основна ознака, яка покладена в основу класифікації цього типу філіграні, – це кількість ручок “глечика”. Першим таку класифікацію провів Бріке [249]. За цією ознакою всі водяні знаки із зображенням “глечика” були поділені на два основних типи – з однією та двома ручками. Наступною за значенням ознакою є хронологічна зміна форми кришки “глечика”. В межах кожного виду вагомими ознаками є відсутність або наявність прикрас зверху “глечика” та форми такого

оздоблення. Всі філіграні зазначеного типу в нашому випадку мають таку характеристику: “глечик” з однією ручкою та з кришкою, яка завершується місяцем. Спираючись на довідковий матеріал, приблизно датуємо папір 1640–1646 рр.

Найбільш відомим водяним знаком XVII ст. безперечно є “голова блазня”. Ще В. М. Щепкін, аналізуючи характерні типи філіграней для кожного часу, відмічав, що папір з “головою блазня” в зубчастому комірці вказує в російському рукопису на XVII ст. [242: 101]. О. О. Гераклітов свого часу зробив цікавий висновок: “Замечательно, что время исчезновения из московских бумаг кувшинчика совпадает с появлением ла фоліе”[107: 23]. Період обігу – 30-і роки XVII ст. – перша половина XVIII ст., але в довідковій літературі (працях Бріке, Лихачова, Клепікова, Лауцявічуса) найперші філіграні “голова блазня” датуються XVI ст. Перший папір з таким знаком був вироблений в Німеччині. У XVII ст. з’явилася значна кількість різновидів цього знаку, які мали, очевидно, різне походження. Пізніше виробництво означеного паперу не знайшло відповідного дослідження серед істориків книги, оскільки для Заходу рукописно-книжна культура XVII ст. вже не мала анонімності і була значно меншою за обсягом, ніж друківана книга. Переписування книжок здійснювалося, як правило, з друківаних книг для поповнення необхідного репертуару літератури у приватних колекціях. Тому висновки російських дослідників різні: О. О. Гераклітов вважав папір з філігранню “голова блазня” французького виробництва, С. А. Клепіков – німецького, В. М. Щепкін писав про цей папір, як про голландський. Це свідчить про відсутність необхідних розробок щодо виробництва пізнішого

паперу в Західній Європі та торгових стосунків між Сходом і Заходом.

Існує два типи цього знаку: з п'ятьма та сімома зубцями на комірі. Подальша класифікація передбачає врахування інших ознак: розміри, форма голови, обличчя, капюшона, бубенців, косички тощо. Ця різниця лежить в основі класифікації знаку. Можна бачити, що в нашому Хронографі є п'ять варіантів філіграні. Серед них – три варіанти з п'ятьма зубцями на комірі і два – семизубцевих. У нашому випадку мова йде про папір 1666–1689 рр.

Що стосується інших типів філіграней, а саме: “колони з виноградом”, “кола”, “якір”, “Герб Базеля”, то можна робити різні висновки з цього приводу. По-перше, папір з іншими знаками міг потрапити до стопки, наприклад, з “глечиком”, випадково; по-друге, орієнтуючись на датування знаку “якір”, найпізнішого за часом вживання, можемо зробити припущення, що папір з “лілією” закінчився, новий був закуплений уже в іншій папірні чи в іншого фабриканта пізніше.

Чергування паперу з різними водяними знаками паралельно із зміною почерку, а також часта зміна почерків свідчать про паралельне переписування Хронографа кількома писцями, тобто книга писалася швидко. Це робилося, коли книга призначалася, скоріше за все, для продажу.

Отже, у філогранознавчому аналізі РК з метою встановлення дати створення рукопису (а стосовно РК слід зазначити необхідність перевірки філіграней і датованих рукописів на предмет виявлення підробок) існує певний методичний апарат, що складається із сукупності спеціальних правил та прийомів, які дозволяють з

упевненістю встановити час написання рукопису у межах десятиліття.

1. Перший крок складається з точного обліку та опису усіх водяних знаків, що зустрічаються в рукопису, та встановлення за опублікованими альбомами-довідниками або, при наявності, за існуючими в робочих картотеках датованими рукописами, дат існування цих водяних знаків та аналіз їх непротивіччя. Калькування знаку дозволяє більш-менш точно встановити його розміри. Необхідно враховувати і деформацію знака.

2. У разі фіксації розбіжностей у датах знаків, які виходять за межі загальноможливого терміну написання дат (тобто розходження більш, ніж у 20 років), проводиться кодикологічний аналіз через співставлення цих водяних знаків із нумерацією рукопису та послідовністю зошитів, типом паперу, зміною почерків, реставраційними роботами, текстом з метою встановлення конволютності рукописної книги та з'ясування часу створення окремих її частин та тих творів, що увійшли до складу РК.

3. Після встановлення однорідності або конволютності РК проводиться аналіз однорідних частин РК за філігранями і з'ясовуються терміни побутування водяних знаків. При цьому здійснюється класифікація знаків за типом, видом і різновидом, а також ступенем схожості (тотожний знак, близький, подібний тощо). Аналізується час існування як тотожних, так і подібних та схожих знаків.

4. При встановленні дати рукопису необхідно, спираючись на дати водяних знаків, проводити аналіз імовірності залежаності паперу і відповідно розширювати межі існування водяних знаків.

Отже, питання атрибуції пов'язане не лише із точним встановленням водяного знаку та знаходженням його аналогу або близького знаку в альбомі, а й з питанням залежаности паперу і, відповідно, розбіжністю дати при встановленні часу створення рукопису лише за водяними знаками. Для періоду XVI ст. Ш. Бріке визначав максимальну залежаність у 15 років, хоча він і зауважив, що для більшості рукописів звичайного формату це буде не перевищувати 5 років. Російський вчений М. П. Лихачов вказував, що десятиріччя при датуванні і є максимально точною датою, та й то у випадку, коли в рукописі кілька знаків. В. М. Щепкін та К. Я. Тромонін підтримували (кожний свого часу) М. П. Лихачова, вважаючи, що “претендовать практически на точность, большую чем десятилетия, вообще не следует” [242: 208]. Для паперу на східнослов'янських землях у XVII ст., на нашу думку, можна встановити дату в 5 років, а в окремих випадках – у 10 років. Дата залежаности, на нашу думку, також встановлюється на базі аналізу обсягів паперу, зокрема, 5 років можна встановлювати, орієнтуючись на дату основного масиву паперу. Додані листи, які, як правило, зустрічаються в пам'ятках великого розміру, можуть мати і більші терміни залежаности.

Питання залежаности паперу для XVII ст. в літературі є найменш вивченим у зв'язку з тим, що для цього часу філіграні з роком відливу паперу на малюнку зустрічаються рідко. Найбільш ґрунтовні праці, присвячені висвітленню цієї проблеми, опубліковані Т. В. Діановою (“Водяные знаки рукописей России XVII в.” – у співавторстві із Л. М. Костюхіною) [100; 231; 123]. Детально аналізуючи рукописні та друковані книги XVII ст., які

зберігаються у Відділі рукописів ДІМ (Москва), цією дослідницею було виявлено значну кількість датованих знаків і введено до наукового обігу новий матеріал, який дозволяє з великим ступенем точності датувати рукописну книгу в межах десятиліття. Водночас, філігранознавчий аналіз за своїм значенням ширший за просте встановлення дати.

Філігранознавчий аналіз джерела має велике значення не лише для визначення дати створення рукописної книги, тобто її датування, а також для історії вироблення, розповсюдження та торгівлі папером. У будь-якому разі проведення подібного дослідження може бути здійснено лише на базі кодикологічного аналізу та кодикографічного описування, коли проводиться атрибуція джерела, аналіз часу створення, походження тексту, шрифтів і почерків. При цьому розкривається історія створення та побутування текстів та книги, система організації сторінок, втрати тексту тощо. Філігранознавчий аналіз є попередньою стадією кодикологічної роботи, результат якої стане базою для кодикографічного опису та подальшої репрезентації рукописного джерела і створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст.

3.2. Записи, що стосуються історії кодексу та його побутування

Роль і значення записів як мікроджерел історії кодексу та книжкової культури розглядалися в спеціальній літературі, присвяченій археографічному та книгознавчому дослідженню рукописних книг.

В усіх системах опису вже у кінці XIX – на початку XX ст. підкреслювалося значення маргіналій, зокрема, у роботах В. М. Перетца [202], М. І. Петрова [207], Ю. А. Яворського [247]. Вкладні записи були об'єктом дослідження українських учених в 20-х роках, під час створення власної школи українських книгознавців, про що вже писалося вище. Слід тут спеціально згадати статтю Я. Риженко за 1927 р., який опублікував покрайні записи на підкарпатських церковних книгах XVI–XVII ст. [86]

У 1931 р. Ю. А. Яворський опублікував статтю щодо записів на карпаторуських збірниках та стародруках XVI–XIX ст., віддаючи належне їх джерелознавчому значенню і класифікуючи їх як історичні, особисті, вкладні та ін. [247]. У 20-30-х роках, як правило, основна увага приділялася публікаціям записів. Теоретичні підходи до класифікації записів почали розвиватися в 60-х роках, і в Україні були обгрунтовані дослідницею світської рукописної книги XVIII ст. О. М. Апанович, яка опублікувала ряд статей, присвячених записам на рукописних книгах ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) [86; 87; 88]. Дослідниця музичних рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ, Н. О. Герасимова-Персидська розглядала записи, як елемент історичного контексту розвитку музичної культури XVII–XVIII ст. [109]. Записи як елемент моделі кодикологічного опису рукописних книг східнослов'янського походження загалом розглядалися у схемах О. М. Гальченко та Л. А. Дубровіної [129].

Серед російських дослідників необхідно зупинитися на працях Н. О. Бакланової, яка вивчала записи в культурологічному аспекті як джерело, С. Галішева, який запропонував основи класифікації записів XVI–XVIII ст. за походженням і змістом [87]. Джерельне значення записів підкреслив російський вчений, дослідник рукописно-книжкової культури періоду середньовіччя М. М. Тихомиров [93]. Зв'язок кодикологічного опису та аналізу записів досліджували Л. М. Костюхіна та Т. В. Діанова [120].

Як правило, класифікувати записи пропонували за такими видами: вкладні, власницькі, дарчі, історичні, побутові, природничі, а також записи писців. Часто використовувався термін “маргіналії” як записи на краях та чистих аркушах рукопису. Ми користуємось терміном “записи”, оскільки їх зміст значно ширший за поняття “маргіналія” і включає записи писців, редакторів та інших створювачів кодексу щодо написання рукописної книги, зокрема, передмови, вступу, пояснення.

Основна класифікація записів здійснюється нами за принципом відношення до тексту та історії рукописної книги, змісту інформації та мети запису. Записи можуть бути розподілені на чотири класи.

Перший – записи щодо походження книг: писців, ілюмінаторів, редакторів та ін. Увага дослідників до записів писців, редакторів, авторів творів з'явилася одночасно із дослідженням рукописів і простежується від кінця XVIII ст., коли вчені та меценати почали збирати рукописні книги як пам'ятки писемності.

Другий – записи, що стосуються побутування рукописних книг як об'єктів книжної культури – власницькі, вкладні, купівлі-продажу книги, дарчі тощо.

Третій – записи історико-культурного змісту, що не мають безпосереднього відношення до кодексу, а носять абстрактний характер, коли книжка використовувалася для нотаток різного характеру: історичні, історико-економічні, про явища природи, молитовні, фольклорні, сімейно-побутові тощо. Ці записи є джерелами історії, економіки, культури, науки.

Четвертий – записи архівно-бібліотечні, меморіальні та охоронні. В ньому виділяються записи вірчі, засвідчувальні, про придбання книжок, переміщення, старі шифри, інші “корисні” для сховища відомості.

Перші два класи є записами, певною мірою, визнаними і, певною мірою, уніфікованими, тобто такими, що мали свою формулу. Вони є частиною рукописно-книжної культури, і увага до них з боку кодикологічного аналізу становить професійний інтерес в контексті розвитку історичного книгознавства.

Перший клас має відношення до походження рукописних книг, передусім, створювачів кодексу: писців, палітурників, ілюмінаторів, редакторів та ін. Увага дослідників до записів писців, редакторів, авторів творів з'явилася одночасно із дослідженням рукописів. Майже усі описання рукописних та книжкових колекцій мають згадки або передають тексти записів, які археографи вважали змістовними. Записи писців – це, як правило, передмови, післямови та колофони.

Одним з найкласичніших щодо наявності таких мікроджерел як записи можна вважати комплекс записів на списку Хроніки Стрийковського [32].

На звороті титульного аркуша написано: “Тот початок до книги Кроники Матфея Стрыйковского повторе для зєпсована, першого записована, записовал Фирс Васильевич, который теж всю тую книгу в року тысяча шестьсот чотыридєсят третем за ужиченем пана Савы Ивановича, месчанина Киевского, славетному пану Андрею И[от]вовичу, месчанину и райцы киевскому переписал. Фирс Василєевич рукою власною“ [32: I зв.]

Записи писців богослужбових дуже різноманітні. Наприклад, у Жировицькому Ірмолої 20–30-х років XVII ст. [18] подається на арк. 414 зв. запис переписувача: “Замкненее із книги глаголемыя ірмолой. Сего ради, аще что благо напися, не мене но Бога [все]вышняго похваляй; от него же вся блага происходит. Аще что не искусно начертася моему малоумию причитай, иже аще злата и серебра, и каменія многоценна не имам на украшение церкви. Истинным сердцем ко просвещенію ея, малый сосуд приношу. Много же яко и Христу спасителеви моему сей малый принос мой приятен будет, иже и вдову в сокровище церковное два пенязя истинным сердцем вметающе похвали. Вас же отцы и братия молю: благословите, а не кляните, понеже трудися не ангел, но человек грешный и рука брєнная“.

У XVII ст. вже зустрічаються записи майстрів, які опрацьовували рукописні книги. Опрацьову “Обіход крюкового“ 1670 р. зробив Михайло Кирилловський. Рукописну книгу з творами Ісаака Сирина опрацьовував Афанасій Федоров.

Цінність таких записів вповні усвідомлювалася тими, хто пізніше читав цю книгу. Так, на форзаці списку кінця XVII ст. “Троянської війни” [75] читається відновлений пізніше запис: “написани книга сия в монастире Соловецком иноком Серапионом в лето Р. Хр. азо[]”.

Другий клас: записи, що стосуються побутування рукописних книг як об’єктів книжної культури – власницькі, вкладні, купівлі-продажу книги, дарчі тощо. За родовою ознакою вони поділяються на вкладні, власницькі, дарчі.

Вкладні. Типовими є приписки про продаж і вклад у монастир, як, наприклад, у Львівському Ірмолої [81], в якому текст супроводжується припискою з погрозами про страшні карі за викрадення рукопису. Такі колоритні приписки зустрічаються переважно у XVII ст.

Записи вкладні найбільш розповсюджені у зв’язку із цінністю книги. Тут зустрічаються і записи на спомин душі та за отпущення гріхів. Однак, це більше розповсюджено для церковних книг. Так, у Львівському Ірмолої (Львів, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, ф. 3, № 50) на арк. 1–9 написано: “Року 1649 місяца іюля дня 23 сію книгу, рекомую Ірмолой, нанадал раб божий Іоан Третецкий за отпущение грехов своих до церкви святого Іоана Богослова на подзамчу Львовском в опеку Братства тоя ж церкви вечными часы “(підпис).

Особливий інтерес викликають вкладні записи, які фіксували час і місце створення, імена своїх покровителів і свідків. Детальними подробицями відзначається запис Межигірського Ірмоля, в якому ієромонах Йосиф Феодорович у 1649 р. згадує

гетьмана Богдана Хмельницького, митрополита Сільвестра Косова, ігумена Межигірського монастиря Варнаву Лебедевича. Вкладна є одночасною рукопису: на арк. 16–32: “В лето создания мира 7157, а еже во плоти от рождения Христова 1649 місяця августа 15 дня: я, многогрешный раб божій ієромонах Іосиф Федорович даем сію книгу богогласную на імя Єрмолой в монастир общежителный Межигорский ко храму Преображенія Господня за отпущеніє грехов как моих, яко теж и родителей моих, в то время, когда пановал в нашей Малой Россіи пан Зиновій Богдан Хмелницкій, гетман войска Запорозкаго, Христоролюбиваго труждающагося о благочестивой восточной церкви; а за пастирства преосвященнаго архиепископа Силвестра Косова, митрополита кієвскаго, галицкаго і всея Россіи; екзархи святого апостолскаго трону Константинопольскаго; а за строительства тоѡ святой обители Межигорской пречеснаго господина отца ігумена Варнавы Лебедевича, і которая то книга не маєт быти отдалена от тоєй святой обители Межигорской вічними часы. А хто бы єѡ смел и важился отдалили от той святой обители, теды на таковом, нехай будет клятва святых отец триста и осмнадцати иже в Никей. Аминь. На що и подписуюся рукой моею власною“ (арк. 1 “Сия книга глаголемая Ірмологій, сіречь нотное пеніє“).

Лаконічно висловлюються особи світські, так, наприклад, охочекомонного полковника Семена Палія та рукописному Євангелії 1665 р., де він пише скрепою: “Року 1709 місяця юня 27 доставлена сия книга, глаголемає Єваглегіє, под час бітви Полтавской з голов ним неприятелем нашим шведом, которую я, раб божий Симеон Палий, полковник охочекомний, отбивши от

неприятеля шведа под Переволочною, надаю сию книгу за отпущение грехов до села Музичи“ (Соф., 35/746 с).

Досить лаконічний запис зроблений на книзі “О конском искусстве“: “Преведена сия книга в Царствующем Великом граде Москве. АХПЕ. Преводником стахием Гадзаловским”, нижче пізніше зроблений запис олівцем “1685” [8].

Власницькі. Записи фіксували власність монастирів, окремих осіб, бібліотек. Так, на чорнових матеріалах для Літопису св. Дмитра Ростовського – наскрізний запис: “Принадлежит Библиотеке Киево-Печерской Успенской лавры“ [62: 6–19, 30–44, 55–67, 79–92, 103–115, 126–130 зв.].

Книги із бібліотеки КДА мають такий запис: “Ex Bibliotheca Academia Kieviensie“.

Євангеліє 1665 р., що Семен Палій відбив у неприятеля, було дано вкладом деяким “Игнатом, обивателем субботовским“, яке він віддав до храму у Субботові “за отпущение грехов, так моих, як жоны и деток, до храму в мисти Субботове, в маєтности его микости пана гетмана Богдана Хмельницького“ (Соф., 35/746 с).

За спостереженням О. М. Апанович, вкладні та власницькі записи включають найбільшу кількість відомостей щодо власної особистості, родини, державних та громадських діячів тощо [88]. Вкладуючи книгу від імені родини, вкладник перераховував усю родину, від імені котрої робився вклад або дарча.

Третій клас. Записи історико-культурного змісту, що не мають безпосереднього відношення до кодексу, а носять абстрактний характер, коли книжка використовувалася для нотаток різного характеру: історичних, історико-економічних, про явища

природи, молитовних, повчальних, фольклорних, побутових, проб пера тощо.

Вони, у свою чергу, можуть бути розподілені на: історико-літописні (характеризуються хронологічно-літописним стилем і охоплюють декілька років), історико-політичні (мають разовий характер і фіксують зміни влади, військові події тощо), історико-економічні і господарчі (стосовно цін на товари і продукти, переважно сільськогосподарські), культурно-історичні.

Історико-літописні записи найбільш цікаві, враховуючи небагату кількість книжок українського походження в XVII ст. Серед найбільш цінних є записи літописного характеру, що містяться у збірнику ораторської схоластики і діалектики Кременецького колегіуму (№ 266 п., XI. 93): на вільних сторінках Павло Коптевич у селі Байбузах зафіксував події за 1667–1678 рр., зокрема, взяття турками Чигирин, Канева, Корсуня. Разом з тим, неофіційність цих записів давала змогу авторові висловити своє ставлення до подій, розкрити певні психологічні аспекти та менталітет людини XVII ст.

Записи історико-політичні фіксують, передусім, політичну діяльність, війни та інші значимі для держави події. Для XVII ст. в Україні це – війни з турками, козацькі війни, ставлення до гетьманів, зокрема, до Богдана Хмельницького, Івана Брюховецького тощо. О. М. Апанович, зокрема, згадує про запис на католицькому трактаті про те, що Івана Брюховецького вбили в 1668 р. самі ж козаки [88] (ДС/ п 183).

Повчальні і дидактичні висловлення та вірші дуже розповсюджені на сторінках творів публіцистичних та літературних.

Так, у збірці віршів Івана Величковського (186/362 с, л.1) повторюється постійний запис: “Во юності не хотяше труждатиуся, в старосте зле постраждает“; на філософському трактаті кінця XVII ст. – “Должно всегда читать, учения не забывать. Учение человеку – свет, а неученье – тьма“ (ДА. 3 п, арк. 195 та 622/396 с, арк. 639 зв.).

У посібниках зустрічаються подібні записи: у Граматиці [4] приміщується на форзаці після тексту та післямови загадка: “Стоит человек у воде по горло, просить пить, а напиться не може“. В Арифметиці [5] на форзацах – математичні розрахунки та завдання.

Записи релігійного змісту – це, передусім, молитви, виписки, повчання, висловлювання отців церкви або витяги з Святого Письма тощо. Вони не лише містили молитви про допомогу та захист, а й “во здравіє покровителів“, як, наприклад, у збірниках з колекції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (№ 16, 154 – арк. 9–10; 156 – арк. 15): патріарха Кирила, архієпископа Іова, що дозволяє точніше встановити дати створення кодексів, меценатів та покровителів переписування книжок, монастирів, окремих осіб. На Палей історичній [60] зустрічається багато молитовних приписок 1885 р. (в тому числі і польською мовою).

Багато авторських приписок зустрічається на творах, що постійно переопрацьовувалися (Летопис келейний Дмитрія Ростовського) [62].

Історико-економічні записи, як правило, стосуються торгівлі та купівлі-продажу хліба, риби, продуктів, а також земель, будівель, майна. На Уставі церковному записано, що в 1601–1602 рр. був голодомор і вказують ціни на хліб; по 7 руб. за пуд (ІР НБУВ,

Мак./п. 19). Запис 1658 р. на Требнику свідчить, що ціни на хліб були 100 грошів за бочку (ІР НБУВ, ДА/п. 33.л., арк. 130 зв.). Згадуються ціни на рибу, коней (у 1699 р. – “тридцять злотих“ в Ромнах) (ІР НБУВ, ДА/226 л., л. 174 зв.). За даними рукописних книг у 1656 р. було покрито залізом дах Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря за розпорядженням Феодосія Сафоновича, відомого автора "Кройніки" (ІР НБУВ, 489 п/1657). У таких записах можуть міститися відомості про майнові прибання, села, містечки, земельні угіддя, що належать особам та монастирям. Так, у Требнику 1662 р. (ІР НБУВ, ДА/ п 334, л. 26) йдеться про виплату лосницькому “райце и мешчанину“ Савковичу податку на користь королівського старости Мельницького у розмірі 10-и злотих. За “Обіход крюковий“ 1670 р., що зробив Михайло Кирилловський, він взяв 7 копійок (ІР НБУВ, ДА 150 л.). На прохання монаха Дальніх печер Києво-Печерської лаври Симеона, рукописну книгу з творами Ісаака Сирина опрацював Афанасій Федоров. На останньому аркуші запис про загальну вартість книги, враховуючи папір, опрацювання, переписування – 6 рублів 2 копійки. При цьому переписування кожного аркуша оцінювалося в 6 копійок, за папір було заплачено 44 копійки, за “оправку“ – 30 копійок (233 п/69). За переписку "Устава Церковного" 1603 р. для Воскресенського монастиря Тихонової пустині м. Корачева монах Троїце-Сергієва монастиря Данилко Гаврилов взяв 2 рублі (ІР НБУВ, 95/97 с).

Записи наукові зустрічаються на лікарських порадиниках, природничих посібниках, історіографічних працях. Зокрема, це записи щодо ліків (з паралельною назвою латиною), нотатки та поради власника А. Ємельянова [8].

Побутові та сімейні записи – це, переважно, записи про призначення на посаду, одруження, народження дітей, господарчі. Наприклад, про народження дитини: “19 Декабря 1828 года у состоящаго при фу[шт]апаском батальоне Софійскаго пехотнаго полка штабс-капитана Валткевича с жені Юзефи родилась дочь Юліанія, молитвовал оную и крестил в Веденской церкви Протоіерей Пантелеймон Визерский 22 Декабря в Кіеве“ [43].

Серед записів про явища природи переважають відомості щодо затемнення сонця, посухи, грози, блискавки, пожежі, землетрусів, саранчі – ті, що вражали уявлення. Так, наприклад, “Трасение земли было в Кіеве 1738 году мая 31 в середу о полудні, двенадесятий час в исходи був, лит мне в ту пору от рождении било 18 и пол.“ (ІР НБУВ, 689/438 с); “1738 года тряслася земля Петрова постав 10 тижня в середу о полудне“ (ІР НБУВ, ДА/90 л., арк. 120 зв.); повідомлення про сильні грози (1737 р.), блискавку, що вбила людей на вулицях Кієва, морози. У збірнику російського походження XVII ст. повідомляється, що “в лета 7217 году декабря в 19 день числа того же мисяца по 26 числоі при царе и велиуком князе Петре Алексеевич всеа России бисть в Росіи великий мороз, что по пүті человеков много мерзло, птиц, галок, воробьѣв зело много мерло“ (ІР НБУВ, ДА/14п., арк. 71, 145.). У збірнику житійної літератури XVII ст. записано про “знамение на небесах февраля 26 дня – 3 сонца, 3 месяца“ (ІР НБУВ, Неж., 20, арк. 7).

Четвертий клас: Записи архівно-бібліотечні, меморіальні та охоронні. В цьому класі виділяються переважно записи вірчі, засвідчувальні. Він виникає вже після реалізації рукописною книгою своїх функцій, коли вона втрачає активний вплив на історію, освіту,

культуру і переходить на положення історико-культурного об'єкту, потрапляючи до бібліотек, архівосховищ та музеїв, як рідкісна і колекційна пам'ятка культури. Виникнення цього класу записів здійснюється вже наприкінці XVIII– у XIX ст. Вони описуються у спеціальних рубриках і супроводжуються вказівкою на власницькі (архівно-бібліотечні) записи. Так, наприклад, у згаданій “Троянській війні” (ІР НБУВ, ф. 310, № 35) на останньому аркуші форзаца є запис бібліотекаря Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородка, який класифікується, як вірчий: “Всього листов 234. А. Музиченко” [75]. Численні скрепи монастирів – у Супрасльському ірмологіоні початку XVII ст. (ІР НБУВ, ф. I, № 5391) почерками XIX ст.: на арк. 1, 357 зв. про приналежність рукопису Ближнім печерам преподобного Антонія Києво-Печерського монастиря; на арк. 573 – храму архістратиґа Михайла [23]. Майже всі рукописні книги, що потрапили до фондів Інституту рукопису з бібліотек, установ, музеїв дореволюційного періоду мають скрепи та бібліотечні вірчі записи: Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, Києво-Софійського, Золотоверхо-Михайлівського монастирів тощо. Для установ світського характеру, які займалися збирацькою діяльністю, як, наприклад, Університет св. Володимира, Історико-філологічний інститут князя Безбородка та інших, характерною є наявність штампів, для особистих бібліотек – екслібрисів.

Як приклад, можна навести запис Іллі Шляпкіна, який мав відношення до Санкт-Петербурзького Університету, на Палей історичній: “Лета 1886 года Юня 19 дня считал эти листы и [] 136 листа я недостойный Илья Шляпкин, [] Императорского СПб

Университета, при владыке Платоне митрополите Киевском и Галицком, при архимандрите о. Ювеналии и библиотекаре о. игумене [Петре], с благосклонного разрешения сих двух достопочтимых отцов, владыке негде далече странствующему...“

Крім того, для історії рукопису принципово вказувати різновиди таких власницьких атрибутів, як штампи геральдичні та облікові знаки (штампи, екслібриси, суперекслібриси, герби, монограми та ін.). Так, серед рукописних книг XVII ст. найцікавішим з боку власницького оформлення є Служебник Петра Могили, що зберігається в ІР НБУВ, де числені записи вказують на час створення, а саме – на 1734 рік, приналежність Петру Могилі вже як митрополиту, наявність суперекслібриса на оправі, численні власноручні помітки. Походження цього кодексу, який залишився не до кінця дописаним, однак, викликає, проте, деяку невпевненість у правильності дати написання.

Записи для кодикології рукописних книг мають велике значення. Вони уможливають встановлення або уточнення походження рукопису.

За записами можна вивчати лексику пересічних громадян того часу, як, наприклад, у запису на збірнику XVII ст. під датою 1735 р. “1735 р. марта 6, Дорофей Рокицький, шафар евминський, великиа претерпи беди и напасти, котирих ани описати, ани зраховати“ (ІР НБУВ, 285 п/7 л. 44 зв.).

Серед них зустрічаються дуже важливі в джерелознавчому аспекті записи, зокрема, якщо вони свідчать про певні події або явища.

При кодикологічному аналізі усі записи мають бути відбиті і передані повністю.

Як правило, в богослужбовому кодексі зустрічаються як записи писців, так і пізніших власників, оскільки цінність книги вимагала певної охорони власності. Цілком зрозуміло, що записи писців найчастіше можна побачити в богослужбових книгах. Так, в Жировицькому Ірмолої 20-30-х років XVII ст. (ІР НБУВ, ф. 1, № 3367) подається на арк. 414 зв. запис переписувача: “Замкненее із книги глаголемья ірмолой. Сего ради, аще что благо напися, не мене но Бога евсеівышняго похваляй; от него же вся блага происходит. Аще что не искусно начертася моему малоумию причитай, иже аще злата и серебра, и каменія многоценна не имам на украшение церкви. Истинным сердцем ко просвещенію ея, малый сосуд приношу. Много же яко и Христу спасителеви моему сей малый принос мой приятен будет, иже и вдову в сокровище церковное два пенязя истинным сердцем вметающе похвали. Вас же отцы и братія молю: благословите, а не кляните, понеже трудися не ангел, но человек грешный и рука брэнная“. На арк. 233: “дописав Яків Крашановський, бывший в Семинаріи Жировицкой на отделеніи философском в 1831 году. - Был же он родом з Украины“.

Однак, як правило, в кодексах зустрічають і подальші записи, що належать до різних класів за нашої класифікацією. Так, прикладом може слугувати той самий Жировицький Ірмологій. Записи власницькі: на арк. 17–20: “Сей Ірмолой церкви Жіровіцкой часу комісії 1763 (року), апріля 12 підписаны“; на арк. 23–34: “Сия книга з хору церкви Жировицкой чину святого Василя Великаго 1763 Анно підписана“.

Записи вкладні: на арк. 2–15: “Сію книгу ирмолой принес в дар вечный о своєми своих си здравіи и спасеніи, чудотворней іконе пресвятыя Богородице Жировицкой и церкви єя заложеніа честнаго успеніа в попеченіи велебных господинов отцев чину іже в святых отца Василя Великаго святѡй вселенстей апостолстей римской церкви со узом православныя веры неложныя любве, истиннаго послушаніа соединеных, сущей, бога взыскующій раб божій Іоан Колбека, лета божого року 1661 м(іся)ца декемврія 2 дня“.

Архівно-бібліотечний запис на арк. 23–34: “Из библиотеки Супрасльскаго Благовещенскаго монастыря. Был замурован вместе с другими богослужебными книгами, печат. в Почаєви 1761 г., а в стене одной из келий Жировицкаго монастыря и случайно открыт. А так как Йрмолий сей не значился в описи, то настоятелем онаго уступлен в библиотеку Супрасльскаго монастыря, ирмологій сей судя по начертанію букв, а равно одной особенноти топаря “на проклятие еретиков“.

В іншому Ірмолої (Межигірському) 40-х років XVII ст. (ф. VIII, № 20м/184) записи також повноцінно відображають історію рукописної книги.

Вкладна, що одночасна рукопису: на арк. 16–32: “В літо созданія мира 7157, а єже во плоти от рождения Христова 1649 місяця августа 15 дня: я, многогрѡшный раб божій ієромонах Іосиф Федорович далем сію книгу богогласную на імя Єрмолой в монастир общежителный Межигорскій ку храму Преображенія Господня за отпущеніє грѡхов так моих, яко теж и родителей моих, в то время, когда пановал в нашей Малой Россіи пан Зиновій Богдан Хмельницкій, гетман войска Запорозкаго, Христолюбиваго

труждающагося о благочестивой восточной церкви; а за паствительства преосвященнаго архиепископа Силвестра Косова, митрополита кїевскаго, галицкаго і всея Россїи; екзархи святого апостолскаго трону Константинопольскаго; а за строителства тоѡ святой обители Межигорской пречеснаго господина отца отца ігумена Варнавы Лебедевича, і которая то книга не маєт быти отдалена от тоєй святой обители Межигорской вѣчными часы. А хто бы єѡ смѡл и важился отдалили от той святой обители, теды на таковом, нехай будет клятва святых отец триста и осмнадцать иже в Никей. Аминь. На що и подписуюся рукой моею власною (арк. 1 “Сия книга глаголемая Ирмологій, сіречь нотное пеніє“). Там само і власницький запис XIX ст. архівно-бібліотечного класу: “З бібліотеки М. Г. Щербака“ [30].

Слід врахувати й те, що іноді записи одночасно могли належати різним класифікаційним розрядам, зокрема, як на ірмолої середини XVII ст. (ІР НБУВ, ф. I, № 7475), який мав численні записи: арк. 1–12 – “Во имя отца и сына и святого духа Аминь. Сея книга рекома Ярмолой раба божия Иоана Белинскаго, купил его за золотих полских 14, року новаго 1744“; арк. 168 зв. – “Сей Ярмолой раба божия Гавриила Сенкевича, купил его в Заиченка за золотих 12, року божія 1751, а кто би посмел его украсти, то проклят буде на веки веком“; на арк. 298 зв. – “Во имя отца и сына и святого духа. Аминь, аминь. Я раб божий Гурей купил за 8 злотих у дяка в Немирове сей ірмолой у Троици святой же“; арк. 342 – “Року 1731 у Коломии пшоно по зол. 44, жито 30“; арк. 364 зв. – “Сотвори господи многія лета королю Августу и всем его и сынам и дщерам его, дай им господи многое житіе и здравіє“; численні записи та

проби пера на полях Василя Вуйтенка Піонтковського польською мовою.

Тут репрезентовані різні записи, які поєднували і ознаки власницькі, і купівлі-продажу, і історико-економічні записи, і історичні – згадки про короля Августа тощо.

Основне питання, як передавати ці записи в кодикологічному описанні.

Характерною особливістю записів світських кодексів є майже повна відсутність записів релігійного характеру, вкладних, однак, наявність побутових та історичних.

З іншого боку, щодо книг релігійного змісту, то в даному випадку переписувачами були переважно духовні особи, ченці чи служителі церкви. Запис супроводжується вказівкою на церкву, храм або монастир, у яких переписувався або складався рукопис. Проте для XVII ст. характерно те, що власниками книг були й світські особи. Зокрема, це характерно для такого виду богослужбових книг, як Ірмолої, які, однак, склалися також і з елементів музичної культури, що свідчить про широке розповсюдження цієї культури серед українського населення в ХУІІ ст. та тісні зв'язки богослужбової музики з народними традиціями і загальною духовною культурою народу.

3.3. Державний реєстр культурного надбання України: реєстраційно-обліковий опис рукописної книги XVII ст.

Створення Державного реєстру культурного надбання України було проголошено Постановою Кабінету Міністрів України в 1992 р. Актуалізацією такого документа стала реалізація комплексної програми “Пам’ять світу” (під егідою ЮНЕСКО), яка спрямована на широке використання історичної та культурної національної спадщини. Основна мета програми – сприяння в збереженні всесвітнього документального спадку і розширення доступу до нього, широке розповсюдження інформації про існування інтелектуальних національних скарбів. Відповідно до цього Кабінетом Міністрів України у 1999 р. була затверджена Державна програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр., у якій заплановано створення Державного реєстру книжкових пам’яток, що зберігаються в бібліотечних та архівних фондах держави.

Основне завдання ДРКН – реєстрація визначення пам’ятки на базі її атрибутів (визначення автора, назви, мови, часу створення) та ідентифікації точного опису кожного кодексу як в оригіналі, так і у різночасових списках (включаючи такі характеристики, як дата, редакція тексту, обсяг, оформлення, структура кодексу, матеріал письма, чорнило тощо), а також місця його зберігання. Це все знаходиться у компетенції ряду спеціальних наук.

Одразу постало питання про методику описування пам’ятника, а також необхідно було виробити критерії, за якими рукописна книга (в нашому випадку) виявляється та включається до Державного реєстру. Згідно з документом “Методика і критерії виявлення і включення документальних пам’яток Національного архівного фонду України до державного реєстру Національного

культурного надбання”, який був прийнятий в 1999 р., віднесення документів Національного архівного фонду усіх форм власності до унікальних документальних пам’яток – це комплекс організаційних, науково-методичних і практичних заходів щодо встановлення критеріїв визначення унікальних документальних пам’яток, вироблення методики їх виявлення, порядку включення до Державного реєстру культурного надбання України, організації обліку та забезпечення збереженості [п. 1.2.].

Документи, які мають увійти до ДРКНУ, це унікальні пам’ятки, які є особливо цінними документами Національного архівного фонду, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину, не мають собі подібних і щодо юридичної сили, автографічності та зовнішніх ознак не можуть бути відновлені у разі непоправного пошкодження або втрати [п. 2.2].

Критерії історико-культурної цінності документів Національного архівного фонду:

- авторство документів;
- час створення документів;
- цінність інформації, яку в них відображено;
- оригінальність;
- юридична сила документів;
- наявність художніх особливостей документів.

Критерії віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам’яток:

- час створення, давність документа;

- авторство документів і значення фондоутворювачів;
- оригінальність, юридична сила документа;
- цінність інформації, що міститься в документах;
- наявність художніх, палеографічних особливостей документів, їх оздоблення;
- місце та історичні умови виникнення документів.

Опис для ДРКН має бути мінімізованим, однак ґрунтуватися на достовірній інформації, що підготовлена кодикологом. Використовувати існуючі друковані видання описів ХІХ – першої половини ХХ ст., як передбачалося організаторами методики опису рукописних книг в архівосховищах України для державної реєстрації, не видається можливим у зв'язку із їхньою недосконалістю. Вони орієнтовані на охоронно-інформаційне повідомлення про наявність та основний склад рукопису. Назви, дати, склад у багатьох випадках не відповідають ідентифікаційним ознакам. Державна реєстрація передбачає вірогідну атрибуцію авторів, назв, дат створення кодексів, мови та локалізації походження.

ДРКН України має реєструвати книгу в ідентифікаційному контексті у зв'язку із багатьма проблемами, пов'язаними із невизначеністю “вихідних даних”: автора, неуніфікованої назви, наявності загальної назви та самоназви, відсутності у переважної більшості кодексів дат їхнього створення. Це вимагає від реєстраційного опису розвинутої структури, яка б дозволяла з точністю зафіксувати ту саму рукописну книгу як культурне надбання. В археографії для такого типу опису встановлена назва охоронно-облікового опису.

Схема охоронно-облікового опису спрощена до науково-реєстраційного рівня, який дозволяє здійснити атрибуцію та ідентифікацію РК.

Опис наводиться за такою схемою:

1. Назва, дата, місце зберігання, шифри сховища. Мова (як в цілому, так і вкраплення).

2. Заголовок тексту рукопису, початок, закінчення з позначенням аркушів, на яких вони розміщені. Оскільки заголовок, початок та закінчення мають охоронно-пошукове значення, вони транслітеруються сучасними літерами української та російської мов. Якщо заголовок, початок та кінець текстів літературних та історичних пам'яток кодексу не співпадають, то на цьому спеціально наголошується.

Якщо заголовок виконано кіновар'ю, він підкреслюється. Заголовок із записом переписувача наводиться повністю.

3. Склад кодексу, якщо він конволют або збірник: вказівка на розміщення текстів, назви та аркуші.

4. Формат, обсяг рукопису в аркушах, фізичний стан аркушів та кодексу (матеріальні втрати, незаповнені аркуші, пошкодження та ін.). Вказується наявність різних систем нумерації.

5. Матеріал письма (в усіх рукописах це папір). При цьому подається детальний опис філіграней, як найбільш значної датуючої ознаки: назва (загальноживана) чи її опис з посиланням на опублікований довідник; визначаються три ступені подібності: подібний, схожий і тотожний. Наводиться номер філіграні за довідником та її дата.

6. Тип письма, кількість почерків, характеристика чорнила, кіноварі та інших рубрикаційних кольорів. Абсолютно переважаюча кількість рукописних книг писана скорописом, який графічно дуже розрізняється.

7. Побудова сторінки та тексту. Вказується спосіб розлінування сторінки та розміри поля тексту, кількість нотних рядків, розташування тексту, особливості нотації. Для XVII ст. розліновка поступово зникає. Майже половина рукописів не має розліновки, а друга половина має просту подвійну риску, що обмежує поле тексту та прості лінії для рядків.

8. Оздоблення тексту та аркушів: мініатюри та малюнки із зазначенням сюжету та підписів до них, заставки з характеристикою типу та стилю, фарби, ініціали та рубрикаційні ознаки з перерахуванням сторінок чи аркушів, на яких вони розміщені.

9. Оправа: наводяться її ознаки, загальна характеристика – дошки, покриття, тиснення, металеві прикраси та ін. Встановлюється, якщо можливо, схожість оздоблень майстерень.

10. Записи наводяться тільки ті, які мають значення для історії рукопису: переписувача, власника, дарчі, вкладні та історичні; молитви, проби пера та інші записи подібного типу не розкриваються, але на них вказується. Текст записів наводиться у відповідності до тексту рукопису – з помилками та особливостями мови.

11. Старі шифри, штампи, штемпелі, які свідчать про власників рукописів.

12. Бібліографія: наводяться лише ті праці, у яких подавався археографічний опис рукописної книги.

Нижче ми пропонуємо приклади описів РК за наведеною схемою:

“Краткий обзор событий всеобщей и русской истории“, – середина XVII ст. – Київ, ІР НБУВ, ф. VIII, № 111.

Початок рукопису втрачений, заголовку немає.

Інципіт: “небо, а сушу земл(е) а(в) составил водный нарече море...”

Експліцит: “...посла с Москвы боярина и воеводу князя Ивана (Никитича) Хазанскаго”

В 2°, 210 арк.. Російською мовою.

Філіграні: “агнецъ” – сх. на № 8 [107] –1658 р. – арк. №90,97,141,175,176,181,182,189,191,197,198,200,201,173,174,179,180,184,185,193,194,206,207,208,210;

“гличик” – подіб № 251 [232] – 1633 р. – арк. № 2,5,12,14,17,19,20,23,24,27,29,31,32,34,36,38,41,42,43,46,47,50,51,54,55,58,59,62,63,66,68,70,71,73,76,77,80,81,84,85,88,89,106,109,110,113,115,117,118,120,124,125,126,127,130,132,135,137,146,152,153,154,155,160

Північно-російський скоропис XVII ст.

Чорнило чорне, зустрічається кіновар.

Оправа: тверда оправа, складена.

Бібл.: Маслов С. И. Описание рукописных книг библиотеки Киевского университета св. Владимира. - К., 1908.

Палея історична – XVII ст. третя чверть – Київ, ІР НБУВ, ф. 303, № 114.

Арк. 1–3 – “Главы сущем оуказанием...” – зміст.

Заголовок: “Сия книга бытия небеси и земли. Изложение [иже]в святых отца нашего Иоана Златоуста, Архиепископа Константина града. О сотворении твари видимыя и невидимыя и о пришествии [Христова], и о воплощении и о суде его, и о законе, и о утверждении жидовством”.

Інципіт: “Главы о сущем оуказанием в настоящей книзе сей. О сотворении твари. видимыя и невидимыя...”

Експліцит: “...боящиеся тебе вся []и вси же живут на земли ю(же) да[] отце(м) наше(м).”

Філігрині: “лілія“ – сх. на № 2057 – 1612, 1614 pp.; № 2056 – 1638 p.; № 2053, № 2052 – 1600 p.; № 1548 – 1602, 1603 pp.; № 1547 – 1599; № 1546 – 1597p. [254].

Арк. 1–217 – поч. див. вище 128 глава.

Оправа: дошки, обтягнуті білою шкірою Є місця кріплення застібок та замків. Тиснення – на верхній і на нижній кришках; на верхній – з середником. Як форзац використані аркуші з рукописним текстом [польською мовою].

Бібл.: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск 1. Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной Семинарии. – Москва – Университетская типография. – 1891. – С. 193.

Висновки:

1. Історія кодексу включає проблему його походження та історію побутування. Вивчення кодикологічних зовнішніх прикмет дозволяє простежити зміну його ознак, здійснити реконструкцію первісного вигляду та її пізнішого існування, оскільки усі компоненти, що є об'єктом зовнішнього аналізу книги, знаходяться у дуже тісному зв'язку між собою. Необхідно аналізувати зміни оправи, почерків, чорнила, розлінування аркушів, паперу, нумерації, рубрикації, оздоблення, фарб, структури тексту, колонтитулів, складу зшитків, позначок тощо.

2. Першим завданням є встановлення однорідності рукописної книги, технологічного процесу її створення, вставок та пропусків, пізніших напластунків. Подальші дії спрямовуються на встановлення дати створення рукописної книги, замовників та створювачів кодексу, географічної локалізації тексту та кодексу; з'ясування побутування кодексу: осіб, які читали, переписували, використовували кодекс для служби, шляхи міграції книги, її вартість тощо.

3. У філогранознавчому аналізі РК для встановлення дати створення рукопису (а стосовно РК слід зазначити необхідність перевірки філіграней і датованих рукописів на предмет виявлення підрбок) існує певний методичний

апарат, що складається із сукупності спеціальних правил та прийомів, які дозволяють з упевненістю встановити час написання рукопису у межах десятиліття. 4. У структурі РК походження та побутування буде виражатися через такі елементи: дати створення та змінювання тексту кодексу і всіх його компонентів, а саме – вірогідність вказаної переписувачем, інтролігатором, оздоблювачем та іншими дати; підтримка вірогідності дати або її встановлення через аналіз матеріалу письма, філіграней, розліновки, типів оздоблення, типів почерків, реалій тексту списуа (з допомогою текстології) тощо.

5. Поняття “назва” є сукупним терміном, що є прийнятним як для однієї пам’ятки, так і для серії пам’яток, які можуть мати різний зміст та авторів (літопис, літописець, хронограф, космографія, повчання, збірник тощо). Крім того, залучається поняття “заголовок” як назва кодиколога та “самоназва” як заголовок, що приміщений в тексті. 6. Основна класифікація записів здійснюється нами за принципом відношення до тексту та історії рукописної книги, змісту інформації та мети запису. Записи можуть бути розподілені на чотири класи: перший – записи щодо походження книг: писців, ілюмінаторів, редакторів та ін.; другий – записи, що стосуються побутування рукописних книг як об’єктів книжної культури – власницькі, вкладні, купівлі-продажу книги, дарчі тощо; третій – записи історико-культурного змісту, що не мають безпосереднього відношення до кодексу, а носять абстрактний характер, коли книжка використовувалася для нотаток

різного характеру; четвертий – записи архівно-бібліотечні, меморіальні та охоронні.

7. Основне завдання ДРКН – реєстрація визначення пам'ятки на базі її атрибуції (визначення з боку автора, назви, мови, часу створення) та ідентифікації точного визначення кожного індивідуального кодексу як в оригіналах, так і різночасових списках (включаючи такі характеристики, як дата, редакція тексту, обсяг, оформлення, структура кодексу, матеріал письма, чорнило тощо), а також місця його зберігання.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ:

1. XVII ст. характеризується бурхливим розвитком світських тенденцій в культурі та зростанням цінності духовного життя людини, тому у цей період з'являється значна кількість творів світського характеру. Водночас РК демократизується за формою та змістом, виникає багато історичних творів, хронографічних компіляцій, збірників оповідань, сказань, актуалізується зацікавлення світовою історією. Окремим явищем в Україні XVII ст. є козацькі літописи та літописці. З'являються також підручники та дидактичні твори. Зростає обсяг світських книг, що пишуться на замовлення. Серед них превалюють твори історичного та історико-культурного змісту, що свідчить про значний інтерес до читання, пізнання світу, зростання

наукових знань. 2. Основна частина РК українського походження належить до другої половини – кінця XVII ст. При наявності зразків книжного мистецтва у західних регіонах, – на Лівобережжі виникають рукописи, що оформлені самими писцями в примітивному стилі і без використання фарб або з обмеженою їх кількістю. Системи письма, почерків, чорнила також зазнають спрощення, переважно є скорописними, без ознак “книжного письма”. Оригінальні оправи майже не зустрічаються у зв’язку з великим попитом на ці книжки. Однак існуючі оправи ще зберігають риси мистецтва інтролігаторів. Спрощення РК XVII ст. є наслідком зростаючого попиту на книгу, з’являється й практика переписування друкованих книг. Для XVII ст. характерний розвиток книжної форми та структури: розвивалася передмова і післямова, довідковий апарат, приміщувався зміст або пояснення щодо змісту. Частково це прийшло з традиції переписування стародруків, зокрема, оформлення передмови, дати написання рукопису, подання заголовку та початку тексту. Формується книгознавче поняття заголовку. 3.

Світськість проявилася у поступовому збільшенні авторських творів і творів, де персоніфікується писець, інтролігатор, читач. Хоча списки попередніх творів (хронографів, космографій, збірників тощо) залишаються анонімними, традиція XVII ст. вже знає автора твору. Однак у кодикології поняття автора та назви має сукупне значення. Автор – це і автор твору, і писець, і редактор, і

оздоблювач та певні інші особи, які мають безпосереднє відношення до створення тексту, його переписування, оформлення. Назва може бути прийнятною як для однієї пам'ятки однорідного кодексу (наприклад, Палінодія Захарії Копистенського, Літопис Паїсія Величковського, Хроніка Мацея Стрийковського), так і для серії пам'яток, що можуть мати різний зміст та авторів (літопис, літописець, хронограф, космографія, хроніка, повчання, збірник тощо). Крім того, вводиться поняття “заголовок” як назва кодиколога та “самоназва” як заголовок, приміщений у тексті. 4.

Історико-книгознавчу класифікацію для РК XVII ст. можна визначити за напрямками знань: це пам'ятки українського літописання з філософської думки; з історії церкви в Україні; української мови; політично-правової культури; картографічні пам'ятки України; з історичної думки в Україні; літературні твори; пам'ятки музичної культури; українського мистецтва; дидактичні твори та педагогічна спадщина; етнографічна і фольклорна спадщина; наукові твори, посібники та література з практичних знань. 5.

Кодикологічний опис ґрунтується на відображенні форми (структури РК як системи книжного типу); змісту (ідеї і тексту); призначення джерела (соціальних функцій РК); історії кодексу (походження та побутування). Ці принципи є кінцевою метою кодикологічного аналізу РК XVII ст. як вивчення походження, призначення та історії РК. 6.

Філігранознавчий метод аналізу водяних знаків з метою

датування паперу і часу створення рукописів є базовим при атрибуції РК XVII ст. і відправним пунктом, з якого починається вивчення книги. Його використання має спиратися на послідовну реєстрацію всіх водяних знаків за табличним методом у співставленні із принципами складання зошитів упродовж усього тексту, у порівнянні послідовності змін із текстом, типом і зміною почерків, сигнатур, збереженістю тексту, записами на форзацах і полях рукопису тощо. Лише у комплексі кодикологічних ознак можна вірогідно встановити дату створення рукопису та окремих його частин, його назву, історію створення, побутування.

Філігранознавчий аналіз джерела має велике значення не лише для визначення дати створення рукописної книги, тобто її датування, а також для встановлення історії вироблення, розповсюдження та торгівлі папером. 7.

Основна класифікація записів здійснюється нами за принципом відношення до тексту та історії рукописної книги, змісту інформації та мети запису. Записи можуть бути розподілені на 4 класи, які, у свою чергу, також розподіляються на роди та види. Перший клас – записи стосовно походження книг: писців, ілюмінаторів, редакторів та ін. Увага дослідників до записів писців, редакторів, авторів творів проявилася одночасно із дослідженням рукописів і простежується від кінця XVIII ст., коли вчені та меценати почали збирати рукописні книги як пам'ятки писемності. Другий – записи, що

стосуються побутування рукописних книг як об'єктів книжної культури (власницькі, вкладні, купівлі-продажу книги, дарчі тощо). Третій – записи історико-культурного змісту, що не мають безпосереднього відношення до кодексу, а є абстрактними (наприклад, коли книжка використовувалася для нотаток різного характеру: історичних, історико-економічних, про явища природи, молитовних, фольклорних, сімейно-побутових тощо). Ці записи є джерелами з історії, економіки, культури, науки. Четвертий – записи архівно-бібліотечні, меморіальні та охоронні. В ньому виділяються записи вірчі, засвідчувальні, про придбання книжок, переміщення, старі шифри, інші “корисні” для книгосховища відомості. 8.

Опис для ДРКН має бути мінімізованим, однак ґрунтуватися на достовірній інформації, що підготовлена кодикологом. Використовувати існуючі друковані видання описів ХІХ – першої половини ХХ ст., як передбачалося організаторами методики опису рукописних книг в архівосховищах України для державної реєстрації, не видається можливим у зв'язку із їхньою недосконалістю. Вони орієнтовані на охоронно-інформаційне повідомлення про наявність та основний склад рукопису. Назви, дати, склад у багатьох випадках не відповідають ідентифікаційним ознакам. Державна реєстрація передбачає вірогідну атрибуцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Колекція рукописів ЦАМ при КДА

1. Ф. 301, № 214 п.

Іерусалимські листи

кін. XVII ст.

2. Ф. 301, № 334 п.

Требник

1662 р.

3. ф. 301, № 455 п

Молитви забобонного характеру або заговори

кін. XVII ст.

4. Ф. 301, № 483 п.

Граматика Мелетія Смотрицького

кін. XVII ст.

5. Ф. 301, № 484 п.*Арифметика*

кінця XVII ст. - поч. XVIII ст

6. Ф. 301, № 491 п.*Уривки із календаря та зелейника*

20-50-ті рр XVII ст

7. Ф. 301, № 494 п.*Лікарський порадник*

70-ті роки XVII ст

8. Ф. 301, № 495 п.*Про конське мистецтво*

1685

9. Ф. 301, № 212 л.*Типик*

друга половина XVII ст.

10. Ф. 301, № 245 л.*Повчання*

поч. XVII ст.

11. Ф. 301, № 438 л.*Космографія*

50-60-х років XVII ст

12. Ф. 301, № 529 л.

Синописис Іннокентія Гізеля

кін. XVII ст.

13. Ф. 301, № 888

Збірник, в якому міститься: “Начало русских князей откуда зачаса русское княжение”; Космографія; Казанський літописець; Про держави Азії Великої; Про китайське царство...

кінець XVII ст.

Збірка літературних матеріалів

14. Ф. I, № 156

Літопис [] . З початку князівства по царювання Олексія Михайловича

1670

15. Ф. I, № 171

Літописець з різних досвічених авторів та істориків діалектом російським.

середини XVII ст.

16. Ф. I, № 1806

Хронограф

кін. XVII ст.

17 Ф. I, № 2847

Хронограф т.з. Західно-руської редакції

поч. XVII ст

18. Ф. 1, № 3367

Жировицький Ірмолой

20-30-х рр. XVII ст.

19. Ф. I, № 3861

Діяние церковне...описання Баранеуша Историка... зібране в м.

Глухові

1697 р.

20. Ф. I, № 3944

Про книги, які належить чести!

21. Ф. I, № 4012, т. 4 а

Синопис

70-ті роки XVII ст.

22. Ф. I, № 4012, т. 4 б

“История о Мамаевом побоище“

70- ті роки XVII ст.

23. Ф. I, № 5391

Супрасльської ірмологіон

поч. XVII ст.

24. Ф. I, № 5427

Лезікон латинський Скалетика преложенье на словенській.

кін XVII- поч. XVIII ст.

25. Ф. I, № 5514

Степенна книга

80-90 роки XVII ст.

26. Ф. I, № 5901

Гороскопи

60-70 рр. XVII ст.

27. Ф. I, № 6306

Степенна книга (?), родовід князів та бояр московських в 42 главах
третя чверть XVII ст.

28. Ф. I, № 7475

Ірмолой

середини XVII ст.

Одеське Товариство історії та старожитностей

29. Ф. V, № 832

Журнал про похід до Азова

кін. XVII ст.

Університетська збірка

30. Ф. VIII, № 20м. / 184

Ірмолой Межигірський

40-ві роки XVII ст.

31. Ф. VIII, № 101 (лаз. 48)

Латинсько-російський словник

друга половина XVII ст.

32. Ф. VIII, № 106 (лаз. 52)

Кройника Матвея Стрийковского

1643 р.

33. Ф. VIII, № 107 (57)

Летописець о земле Полтавській!

кін. XVII ст.

34. Ф. VIII, № 111 (141)

Короткий огляд подій загальної та російської історії

друга половина XVII ст.

35. Ф. VIII, № 112 (144),

Хронограф третьої редакції

36. Ф. VIII, № 113 (145)

Хронограф третьої редакції

друга пол. XVII ст.

37. Ф. VIII, № 114 (146)

Хронограф третьої редакції!

друга пол. XVII ст.

38. Ф. VIII, № 120 (140)

Літописні нотатки поєднані з разрядними виписями

третья четверть XVII ст.

39. Ф. VIII, № 123 (75)

Збірник статей різноманітного змісту: 1) “Родословцы великих князей”; 2) “Разрядную” 7090–7135 (1582–1627) рр.; 3) “Сказание о зачатии Свинского монастыря, что во Брянске”.

кінець XVII ст.

40. Ф. VIII, № 125 (143)

Сказання Авраама Паліцина про облогу Троїце-Сергієвої Лаври

60–80 роки XVII ст.

41. Ф. VIII, № 126 (62)

Збірник історичних творів: Сказання Авраама Паліцина про облогу Троїце-Сергієвої Лаври та “Летописец степени Царя и Великого Князя Федора Ивановича ...

остання чверть XVII ст.

42. Ф. VIII, № 193 (214)

Лікарський порадник

70-90 рр. XVII ст.

43. Ф. VIII, № 205 (26)

Збірник статей на побутові теми

друга пол. XVII ст.

44. Ф. VIII, № 207 (142)

Збірка яка містить: 1) Казанський літописець; 2) Повіст ьпро Олександра та Людвиг; 3) Літописні нотатки з 1512 по 1692;!

друга пол. XVII ст.

Збірка С. І. Маслова

45. Ф. 33, № 3

Угороросійські літописні записки. Уривок.

1642 -1644 рр.

46. Ф. 33, № 5

Лікарський поради́к

кін. XVII - поч. XVIII ст.

47. Ф. 33, № 11

Книга глаголемая Козмография

1672 р.

48. Ф. 33, № 13

Угорський збірник

тр. чверть XVII ст.

XXX фонд

49. Ф. 30, № 68

Отпис на лист володимирського та берестейського єпископа до київського воеводи Костянтина Острожського.

1674 р.

50. Ф. 30, № 89

Хроніка [Український хронограф]. Список Лаврентія Боболінського

1699

51. Ф. 30, № 101

Сказання Авраама Паліцина про облогу Троїце-Сергієвої Лаври
середина XVII ст.

52 Ф. 30, № 102

Повість о Варлааме та Іосафе
60-70 рр. XVII ст.

53. Ф. 30, № 140

Хронограф.
третя чверть XVII ст.

Архів КДА

54. .160, № 418

Казанья
кінець XVII ст.

55. Ф. 160, № 429

Літописець краткий від Адамана.
40-70 роки XVII ст.

56. Ф. 160, № 492

Книга житий преподібних матрон
перша пол. XVII ст.

Монастирські зібрання м. Києва

57. Ф. 302, № 29-30

“Цветник”
1633 р.

58. Ф. 302, № 47*Хронограф*

друга пол. XVII ст.

59. Ф. 302, № 49*Степена книга*

кінець XVII ст.

60. Ф. 303, № 114*Палея*

третя чверть XVII ст.

61. Ф. 306, № 285*Збірник творів Максима Грека*

поч. XVII ст.

62. Ф. 306, № 345*Чернові матеріали для Літопису св. Дмитра Ростовського*

1693 р.

63. Ф. 306, № 368*Ономастикон імен всіх святих з пролога по азбуці зібраних*

середина XVII ст.

64. Ф. 307, № 424*Уставний рукопис*

поч. XVII ст.

65. Ф. 307, № 474

Зодиак або дорога сонячна до вічності небесной ведущая

кінець XVII ст.

66. Ф. 307, № 476

“Розниця” (збірка)

поч. XVII ст.

67. Ф. 307, № 546

Збірка, яка містить літописні замітки та Синопис

друга пол. XVII ст.

68. Ф. 312, № 156

Св. Иоанна Дамаскина викладення віри та диалектика

поч. XVII ст.

69. Ф. 312, № 166

Святого Анастасия Синайского ответы к принесенным тому вопросам от неких православных о различных главизнах

перша пол. XVII ст.

70. Ф. 312, № 174

“Просветитель” св. Иосифа Волоцкого (Савина) с др. Статьями

поч. XVII ст.

71. Ф. 312, № 260

Хронологічні таблиці

остання чверть XVII ст.

72. Ф. 312, № 261-262*Хронологічні таблиці*

кінець XVII ст.

73. Ф. 312, № 186*Збірка віршів Івана Величковського*

кін. XVII ст.

Рукописи Почаєвської Лаври**74. Ф. 313, № 18***Книга нарицаемая Алфавит*

кін. XVII ст.

***Історико-філологічний інститут кн. Безбородька в
Ніжині*****75. Ф. 310, № 35***“Троянська війна”*

90-ті роки XVII ст.

76. Ф. 310, № 38*Хронограф*

середина XVII ст.

77. Ф. 310, № 39*Хронограф*

70-90 роки XVII ст.

78. Ф. 310, № 41

*“История в память приидуцим родам, да не забвенна будутъ
благоддеяния, еже показа нам мати слова Божия всегда от всея
твари благословенная Приснодева Мария...”*

ост. четверть XVII ст.

79. Ф. 310, № 166

Новий літописець

кін XVII ст.

80. Ф. 33, № 273.

*Маслов С.И. Украинская литература второй половины XVI и XVII
ст. (Статья для “Нарису історії української літератури”. 1942-
1943.)*

81. Ф. 3., № 50 - ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України

Львівський ірмолой

1649 р.

82. Ф. 77, № 123 - ЛНБ

півчїський рукопис

др. пол. XVII ст.

83. *Альшиц Д. Н. Что считать рукописной книгой? (Из
опыта описания древнерусских рукописей) // Проблемы
источниковедческого изучения рукописных и
старопечатных фондов. Сб. научных трудов ГПБ -
Ленинград. 1979. - с. 79-91.*

84. *Андрюшайтите Ю. В.* Материалы к библиографии по филиграноведению// Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. Вып.3. Ч. 1. - С. 95-135.
85. *Андрюшайтите Ю. В. С. А. Клепиков* - основатель отечественной библиографии по филигранологии // Археографический ежегодник за 1986 год. М., 1987. С. 121-130.
86. *Апанович Е. М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI-XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательская деятельность.-Л., 1977. - С. 22-52.
87. *Апанович Е. М.* Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги: [Сб. науч. трудов]. - М., 1976. - С. 70-86.
88. *Апанович Е. М.* Историческая рукописная книга XVII-XVIII вв. В фондах Центральной научной библиотеки АН УССР // Книга в России до середины XIX века. - Л. - 1978. - С. 195-203.
89. *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. К., 1983. - 222 с.
90. *Бегунов Ю. К.* З архівів Києва (огляд маловідомих східнослов'янських рукописів) // Радянське літературознавство. - 1972. - № 6. - С. 74-81.

91. Богданов А. П. Филиграноведение вчера и сегодня. // История и палеография. Сборник статей. Вып. 2. - Москва, 1993. - С. 302-430.
92. Богуславский Г. К. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археологического съезда в Вильне. - М., 1897. Т. II.
93. Боянівська М. Б. Українська рукописна книга в XV-першій половині XVII ст.: виробництво та поширення. // Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. - Львів, 1994. - 202 с.
94. Боянівська М., Ісаєвич Я. Рукописні книги // Пам'ятники України.-1986. - №3. - С. 20-23.
95. Булашев Г. О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. - К., 1883. - 284 с.
96. Бычков А. Ф. Описание славянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки. - СПб., 1878. - 153 с.
97. В. Р-въ. Энциклопедическій словарь. томъ XXXI^a Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). - С.-Пб., 1901. - С. 597.
98. Владимиров В. П. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий // ЧИОНИЛ. - Кн. 4. - Киев, 1890. - С. 101-139.
99. Вовина В. Г. Археографический обзор списков Нового летописца // Вспомогательные исторические дисциплины - М., 1989. - Т. XX. - С.197-216.

100. Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам Отдела рукописей ГИМ. Сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. - М., 1980. - 172 с.
101. М. Возняк. Історія української літератури. - Львів. 1992. - 696 с.
102. Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. - СПб., 1842.
103. Гальченко Е. М. Методика описания переплетов рукописных и старопечатных книг // Исследования, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. ВНИИР.-М. 1989.-С.12-13.
104. Гальченко О. М. Бібліопедістика - спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [число 5] // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10: Збірник на пошану акад. В.А. Смолія: У 2-х ч. Ч.1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. - К., 2000. - С. 313-321.
105. Гальченко О. М. Оправи східнослов'янських рукописних книг і стародруків: спроба аналізу та опису // Записки НТШ. - Л, 2000. - Т. 215. - С. 438-456.
106. Гальченко О. М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії // Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. - К., 1994.

107. *Герасимов А. А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. М., 1963.

108. *Геттнер М. В.* Відділ рукописів бібліотеки Академії наук УРСР // Вісті Академії наук УРСР. - 1937. - № 1. - С. 78-94.

109. *Герасимова-Персидская Н. А.* Записи на певческих рукописях XVII-XVIII вв. // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1976. - М., 1977. - С.32-40.

110. *Герасимова-Персидская Н. А.* Украинский лицевой ирмологийон первой половины XVII в. // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1984.- Л., 1986.-С. 254-261.

111. *Геюшев Н. Дж.* Актуальные вопросы каталогизации восточных рукописей на современном этапе // "Archaeographia orientalis": Материалы Всесоюзного рабочего совещания по проблемам восточной археологии. - Ленинград, 1-4.

112. *Гнатенко Л.А.* Костомаровський список Азбучної молитви // Рукописна та книжкова спадщина України.- К., 1994.- Вип. 2.- С. 236-243.

113. *Гнатенко Л. А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні українського рукописного кодексу // Український археологічний щорічник. - Вип. 3-4. - К., 1999. - С. 98-104.

114. *Горский А. Д.* Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины в творчестве Л. В. Черепнина (К 70-летию со дня рождения) // Археологический ежегодник за 1975 год. - М., 1976. - С. 172-177.

115. Горский А., Невоструев Н. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. - М., 1855.
116. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог / Упор. Є. Чернухін. - К., 2000.
117. Державин Н. С. "Степенная книга" как литературный памятник - Батум, 1902.
118. Дзира Я. І. Українські літописи XVI-XVIII ст. в радянській історіографії. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 3. - К., 1968. - С. 177-189.
119. Дианова Т. В. Водяные знаки рукописей России XVII века. - М., 1980. - 172 с.
120. Дианова Т. В. Метод датировки документов с помощью водяных знаков и принципы публикации филигранных. // Археографический Ежегодник за 1974 год. - М., 1975. - С. 56-61.
121. Дианова Т. В. О взаимосвязи формата книги и сортов бумаги (По материалам московских изданий в собрании ГИМ). // История и палеография... С. 445-468.
122. Дианова Т. В. Филигранные XVII- XVIII вв. "Герб города Амстердама". - М., 1998. - 166 с.
123. Дианова Т. В. Филигранные XVII- XVIII вв. "Голова шута". Каталог. - М., 1997. - 165 с.
124. Дианова Т.В. Исследование бумаги и бумажных водяных знаков мартовского тома Софийского комплекта Великих Миней Четых митрополит Макария // Abhandlungen zu den Grossen Lesemenken des Metropolitens Makarij: Kodikologische,

miszellenologische und textologische
untersuchungen. / herausgegeben von Christian Voss,
Heide Warkentin und Eckhard Weiher - Band 1. -
Weiher-Freiburg I. Br., 2000. - S. 1-10.

125. *Дубровина Л. А.* История о казанском царстве:
(Казанский летописец): Списки и классификация
текстов. - К.: Наукова думка, 1989. - 192 с.

126 *Дубровіна Л А.* Кодикологія та кодикографія
української рукописної книги. - Київ. 1992. - 262
с.

127 *Дубровіна Л. А.* Українська рукописна книга як
об'єкт кодикології та камеральної археографії //
Український археографічний щорічник. Випуск 1.
Український археографічний збірник. Т. 4. - К.,
1992. - С. 59-70.

128. *Дубровіна Л.А.* Кодикологія як спеціальна
історична дисципліна, об'єкт, предмет та методи і
перспективи досліджень в Україні // Спеціальні
історичні дисципліни: питання теорії та методики
[число 5] // Історіографічні дослідження в Україні.
Вип.10: Збірник наукових праць на пошану акад. В.А.
Смолія: У 2-х ч. Ч.1: Джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни. - К., 2000. - С. 362-377.

129. *Дубровіна Л. А., Гальченко О.
М., Іванова О. А.* Кодикографія
української та східнослов'янської
рукописної книги і кодикологічна
модель структури формалізованого
опису рукопису. - К., 1992. - 130.

Дубровіна Л. А., Гнатенко Л. А. Археографічний та кодиколгічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Вступне слово О. С. Онищенко. - К., 2001. - С. 74-104.

131. *Дубровіна Л. А., Корній Л. П.* Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України (кінця XVI - XVII ст.). - К., 1998 - 323 с.

132. *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918-1941). - К., 1998.

133 *Житецкий П. И.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. С приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века - К., 1889.

134. *Жолтовський П. М.* Українська рукописна книга та її оздоблення. - Харків, 1926.

135. *Жуковская Л. П.* Работа над Сводным каталогом славяно-русских рукописей и некоторые вопросы методики их описания. // Археографический ежегодник за 1972 год. - М., 1974. - С. 243-247.

136. *Жуковская Л. П.* Работа по подготовке славяно-русского выпуска Сводного каталога рукописей и Инструкция по его составлению. Археографический ежегодник за 1975 год. - М., 1976. - С. 24-27.

137. *Запаско Я. П.* Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI-

першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. - К., 1956. Вип. II.

138 *Запаско Я. П.* Матеріали до вивчення української орнаментики // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. - 1959. - С. 127-139.

139. *Запаско Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. - Київ, 1960.

140. *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. - Львів, 1995.

141. *Зінченко С. В.* Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 4. - К., 1998. - С. 113-118.

142. Инструкция по описанию славяно-русских рукописей XI-XIV вв. Для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР (сост. Л.П. Жуковская и Н.Б. Шеламанова) // Археографический ежегодник за 1975 год. - М., 1976. - С. 28-40.

143. *Исаевич Я. Д.* Круг читательских интересов городского населения в Украине в XVI- XVII вв. // ФЧ. 1976. - М., 1978. - С. 65-76

144. *Исаевич Я. Д.* Новое исследование по филигранологии. // Археографический Ежегодник за 1974 год. - М., 1975. - С. 339-341.

145. *Гваннікова М. К.* Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX-XX ст. // Студії з архівної справи та

документознавства. – К., 2002. – Т.8.
– С. 124-129.

146. *Іваннікова М. К.* Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 334-344.

147. *Іваннікова М. К.* Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ // Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. – Киев-Симферополь, 2002. – Вип. 4. – С. 5-10.

148. *Іваннікова М. К.* Філігранознавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.) // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 217-240.

149. *Іваннікова М. К., Іванова О. А.* Рукописна кирилична книга XVI-XVII ст.: основні принципи атрибуції // Архіви України. – К., 2002. – № 4-6. – С. 169-178.

150. *Іванова О. А.* До питання датування рукописних книг XVI ст. за матеріалами фондів Інституту

- рукопису НБУ імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. - К., 2002. - Вип. 7. - С. 204-216.
151. *Ісаєвич Я. Д.* Бібліотека Львівського братства // Бібліотекознавство і бібліографія.-Харків, 1966.-Вип. 3.-С. 126-132.
152. *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. - К., 1972.
153. *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. - К., 1964. - С. 174-188.
154. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. - Л., 2001.
155. *Каманин И. М.* Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV-XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV-XVIII вв. - К., 1899. - С. 1-19.
156. *Каманин Г., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566-1651). - К., 1923.
157. *Карский Е. Ф.* Малорусский луцидарий по рукописи XVII века: текст, состав памятника и язык. - Варшава., 1906.
158. *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. - Л., 1928. - С. III

159. Каталог арабских рукописей из ЦНБ им. В.И.Вернадского АН УССР / Упор. А.В. Савченко. – К., 1988.
160. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // История книги и издательского дела. – Л., 1977. – С.53–61.
161. Клосс Б. М. Иосифо-Волоколамский монастырь и летописание конца XV- первой половины XVI ст. // Вспомогательные исторические дисциплины– Л., 1974. – Вып. VI.
162. Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков. – 1980.
163. Клосс Б. М. О времени создания Русского Хронографа. – ТОДРЛ. – Л., 1971. Т. XXVI – С. 248–250.
164. Книга в России в XVI–XIX вв. // Материалы и исследования: Сб. науч. тр. БАН СССР. - Л., 1990.
165. Князевская О. А., Толстой Н. И. Вопросы палеографии и кодикологии в трудах академика Д.С. Лихачева (К 80-летию со дня рождения) // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 143–147.
166. Корній Л. П. Українська шкільна драма і духовна музика XVII–першої половини XVIII ст. – К., 1993. – 186с.
167. Коршунов О.П. Библиографоведение : Общ. курс.– М., 1990.
168. Костюхина Л. М., Покровская В. Ф., Розов Н. Н., Тихомиров Н. Б., Щепкина М. В. Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога

рукописей, хранившихся в СССР / Археографическая комиссия при отделении истории АН СССР; Институт славяноведения и балканистики АН СССР; Главное архивное управление при СМ СССР. - М., 1973. - Вып. 1. - С. 214-228.

169. Крип'якевич І. П. До історії львівської гравюри XVII віку // Бібліологічний вісник. - 1926. Вип. 6. - С. 80-82.

170. Крип'якевич І. П. Літописи XVI-XVIII ст. Галичині. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. - К., 1964. - С. 63-80.

171. Крыжановский Г. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища // Волынский епархиальный сборник. Почаев-Житомир, 1896. Вып. 1. !

172. Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских хранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика текстов. - К., 1889.

173. Кулешов С. Д. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми.- К, 1995.- С. 22-30.!

174. Куріний П. Лаврські інтролігатори XVII-XVIII ст. // Труды УНІК - К., 1926. - С. 5-39.

175. Лебедев А. Рукописи Церковно-Археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. - Саратов, 1916.

175. Лебедева И .Н. Кодикология - наука о рукописных книгах // Вспомогательные исторические дисциплины.-1972.-Вып. 4.-С. 66-77.

176. Лихачев Д. С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной // Рукописная и печатная книга. - М., 1975. - С. 3-10

177. *Лихачев Д. С.* Задачи составления методик описания славяно-русских рукописей. Археографический Ежегодник за 1972 год. - М., 1974. - С. 234-242.
178. *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М., Л., 1947
179. *Лихачев Н.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. - СПб., 1891.
180. *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб., 1899. Альбом филигранных. Систематизировал по сюжетам и снабдил указателями В.М. Загребин. Л., 1982.
181. *Логвин Г. Н.* З глибин. Давня книжкова мініатюра XI-XVIII століть. - Київ. 1974.
182. *Логвин Г. Н.* Забутий шедевр живопису XVII ст. // Образотворче мистецтво.-1970.-№ 5.-С. 29-37.!
183. *Лукичев М. П.* К истории бумажного производства и торговли бумагой в России в XVII веке. // История и палеография... С. 431-444.
184. *Луппов С. П.* Актуальные проблемы изучения истории книги в России периода феодализма // Книга в России до середины XIX века. - Л., 1978. - С. 11-23.
185. *Луппов С. П.* Книга в России в XVII веке. - Л., 1970.
186. *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. - К., 1910. - С. 17.

187. *Маслов С. И.* Описание рукописных книг библиотеки Киевского университета св. Владимира. - К., 1908.
188. *Мацюк О.* Історія українського паперу.- К., 1994.
189. *Мацюк О. Я.* Історія паперу в Україні. - К., 1995
190. *Микитась В. Л.* Давні книги закарпатського державного краєзнавчого музею: опис і каталог. - Львів, 1964.
191. *Мицько І. З.* Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек // *Бібліографія і сучасність.* - Київ, 1981. - С.102-111.
192. *Мыцык Ю. А.* Влияние "кройники" Феодосия Софоновича на киевский "Синопис" // *Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.* - Днепропетровск, 1972 - С. 129-136.
193. *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.
194. *Назаревський О. А.* Знадоба до історії давньої повісті: Повістовий репертуар київських рукописних збірок // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.-1929.-Кн.25.-С.315-334*
195. *Назаревський Ол.* "Хождение Богородицы по мукам" в нових українських списках XVII-XVIII ст. - К., 1908.
196. *Никольский Н. К.* Рукописная книжность древнерусских библиотек (XI-XVII вв.). Материалы

для словаря владельцев рукописей, писцов, переводчиков, справщиков и книгохранителей. - Вып. 1. А-Б. - СПб., 1914.

197. Нотолінійні рукописи XVI- XVIII ст.: Каталог // Упор. Ю.П. Ясиновський.-Львів, 1979.

198. Омельчук В.Ю. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісник. - 1995. - № 5. - с.1-37

199. Описание рукописей библиотеки историко-филологического института князя Безбородько в г. Нежине // сост. под ред. Сперанского. Вып. I-IV.-М. - 1900-1905. - Вып. 1. - 1900. - 126 с.; Вып. 2. - 1901. - 39 с.; Вып. 3 - 1902. - 40 с.; Вып. 4. - 1905. - 28 с.!

200. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии // составил Березин В. - К., 1881. - 82 с.

201. Перетц В.Н. Выставка массовой русской литературы XVIII века. Путеводитель.- М., 1934.

202. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVII- XVIII вв. - Л., 1926; 1928; 1929; 1962.

203. Перетц В. Н. Малорусские вирши и песни в записях XVI- XVII веков.- СПб., 1899.!

204. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев. 30 мая-10 июня 1915. - Киев, 1916.

205. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. I-III.-М. - 1891 -

1904. - Вип. 1. - 1891. - 321 с.; Вип. 2. - 1896. - 294 с.; Вип. 3. - 1904. - 308 с.

206. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. I-III.-К., 1875; 1877; 1879. - 681с.

207. *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII- XVIII ст., преимущественно драматическая.-К., 1911.!

208. *Петухов Е .В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-Филологического Института кн. Безбородька.-К., 1895.

209. "Полное собрание русских летописей" (СПб., 1911, т. XXII, ч.1)

210. *Попов А.* Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. М., 1869.

211. *Попов А.* Обзор Хронографов русской редакции. - М., 1864. - Вып. 1-2.

212. *Попов П. Н.* За́мітки до історії українського письменства XVII-XVIII в. К., 1923.

213. Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. - М., 1974.

214 *Прохоров Г. М.* Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // Вспомогательные исторические дисциплины.-Л., 1972.-Т. 4.-С. 77-104.

215. *Прудніков С. П.* Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі) // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип.1. - К., 1993. - С. 201-211.

216. *Розов Н. Н.* К определению понятия "книга" в историческом аспекте // *Рукописная и печатная книга.* М. - 1975. - С. 11-18.

217. *Розов Н. Н.* О культурно-историческом значении рукописной книги после введения книгопечатания в России. // *Русские книги и библиотеки в 16- первой половине 19 века.* Ленинград. 1983. С.13-22.

218. *Рукописна та книжкова спадщина України.* Вип.1-6. К., 1993 - 2000. - Вип.1. - 1993. - 242 с.; Вип. 2. - 1994. - 258 с.; Вип. 3. - 1996. - 157 с.; Вип. 4. - 1998. - 304 с.; Вип. 5. - 2000. - 174 с.; Вип. 6. - 2000. - 212 с.; Вип. 7 - 2003.

219. *Рыбин В. А., Творогов О. В.* Материалы к классификации списков Русского хронографа. // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.* Вып. 2. Ч. 1. - М., 1976. - С. 140-156.

220. *Сапунов Б.В.* Книга и читатель на Руси в XVII в. // *Книга в России до середины XIX века.* - Л., 1978. - С. 61-73.

221. *Семеновкер Б.А.* Библиографический учет рукописных книг // *Сов. библиогр.* - 1992.- № 2. - С. 18-21.

222. *Симони П.* К истории обихода книгописца, переплетчика и иконного писца при книжном и иконном строении: Материалы для истории техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских и других источников XV-XVIII ст. - М., 1906, вып.1, С.37-41.

223. Сіверська В. К. Мистецтво оправи книг на Україні в XV-XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - С.280-285.!

224. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV- XVI в.- ч. 2. - М., 1991.

225. Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича. Описание. Составил Я.Д. Шапов. - М., 1959.

226. Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства к. XVI-поч. XVII ст.-Т.1.-Львів, 1906.

227. Творогов О. В. Древнерусские хронографы.-Л., Наука, 1975!!

228. Творогов О. В. Описание хроник, хронографов и хронографических компиляций. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. - М., 1973. - С. 224-260.

229. Тромонин К.. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. - М., 1844.

230. Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI-початку XVII століття. // Рукописна і книжкова спадщина України. Вип.1.-К., 1993.-С.5-12.

231. Филигрانی XVII века по старопечтним книгам України и Литвы. Каталог. // составитель Т. В. Дианова. - М., 1993.

232. Филигрань "Кувшин" XVII века // ГИМ; сост. Т.В. Данова.- М., 1989.

233. *Франко І. Я.* Кінцеві записки в староруських рукописах // ЗНТШ.-1906.-Т.74. - С. 145-149. !

234. *Франко І. Я.* Передмова (до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т.1 Апокрифи старозавітні) // Франко І. Твори в 50-ти томах.-Київ, 1983.-Т.38.- С. 7-79.

235. *Фрис В. Я.* Українська рукописна книга XVI-першої половини XVII ст.: проблема репрезентативності та відтворення цілісності. // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 4.-К., 1998.-С.180-187.

236. *Фрис В.* Собрание рукописей Музея Ивана Федорова во Львове // ФЧ. 1981. - М., 1985. - С.215-219.

237 *Чернухін Є. К.* Рукописная латинская книга в фондах Института рукописи. [XIII-XVI вв.] // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1994. Вип. 2. С.174-188.

238. *Чистякова Е. В.* Русская рукописная книга в творчестве академика М.Н. Тихомирова. // Археографический ежегодник за. 1978 год. - М., 1979. - С. 107-112.

239. *Шахматов А. А.* К вопросу о происхождении Хронографа. - СПб., 1899.

240. *Широцький К. В.* Кольорові папери // Книгарь. Літопис українського письменства.-К., 1918.-Ч. 12-13.-С. 691-694.

241. *Широцький К. В.* Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. - К., 1919.-Ч. 17. - К. 1031-1036.
242. *Щепкин В. Н.* Русская палеография. - М., 1967.
243. *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI-XIX століттях на Україні. // Бібліологічний вісті.-К. 1924.-№ 1-2.-С. 101-113.
244. *Щербаківський Д.* Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Академії Наук у Києві // Бібліологічні вісті.-1923.-Грудень ч.4.-Ствп. 103-108.
245. *Щербаківський Д.* Оправа книжок у київських золотарів XVII-XVIII ст.-К. 1926.
246. *Щербаківський Д.* Символіка в українському мистецтві // Збірник секції мистецтва. К., 1921.
247. *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпаторусских сборника XVII в., принадлежащих Киевскому унверситету Св. Владимира: описание рукописей и тексты. К., 1909.
248. *Яворский Ю. А.* Описание рукописей Императорской Александровской Киевской Гимназии. - Киев, 1908.
249. *Briquet C.M.* Les filigranes...Т. I-IV. Leipzig. 1923.
250. *Churchill W.A.* Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection.- Amsterdam. 1935.

251. *Dain A.* Les Manuscrits. - Paris, 1949, 1964, 1975. !
252. *Heawood, Edward.* Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. Hilversum, the Paper Publ. Society. 1950.
253. *P. Heitz.* Les filigranes des papiers, contenus dans les archives de la ville Strasbourg. Strasbourg - 1902. -N 279 (1590 p.)
254. *E. Laucevičius.* Popierius Lietuvoje XV-XVIII a. Atlas/ - Mintis. - Vilnius - 1967/ 578 S.)
255. *V. Moshin, S. Tralji.* Filihranes des XIII-e - XIV-e ss.- Zagrb. - 1957.
256. *Nikolai A.* Histoire des moulins a papier du Sud-Ouest de la France. 1300-1800. Vol. I-II. Bordeaux. 1935.
257. *Traube L.* Zur Palaographie und Nadschriftenkunde. // Vorlesungen und Adhandlungen / Ed. F. Boll. Munchen, 1865. Vol. 1.